

University of Groningen

Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek

Voerman, Gerrit; Wolffram, D.J.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G., & Wolffram, D. J. (editors) (2006). *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Kossmann Instituut

Benaderingen van de geschiedenis van politiek

Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram ed.

**Kossmann Instituut
Rijksuniversiteit Groningen
www.rug.nl/kossmanninstituut**

Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek

Inhoud

Voorwoord	7
Doeko Bosscher, Het Kossmann Instituut en de geschiedenis van politiek	9
Onno van Nijf, Politiek in de polis	16
Joop W. Koopmans, Politiek en pers in de vroegmoderne tijd	23
Janny de Jong, De veranderende rol van de openbare ruimte in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw	28
Huib Wijfjes, Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis	32
Hans Renders, De biografische methode	39
Gerrit Voerman, Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij	43
Ine Megens, Globalisering en internationalisering. Over het belang van de internationale politieke cultuur	50
Frank Ankersmit, Analytische politieke geschiedenis	55
Dirk Jan Wolffram, Onze belastingcenten. Een pleidooi voor beleidsgeschiedenis	62
De missie van het Kossmann Instituut	68
Frank Ankersmit, Ernst Kossmann (31 januari 1922 – 8 november 2003)	70
Auteurs	77

Voorwoord

Eind 2004 namen Henk te Velde en Dirk Jan Wolffram het initiatief tot de bundeling van de veelzijdige krachten van de beoefening van de geschiedenis van politiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Te Velde was op dat moment hoogleraar in de Geschiedenis van de Politieke Cultuur en leider van het NWO-Pionierprogramma ‘Parlementaire Cultuur’, Wolffram leidde het NWO-VIDI-programma ‘Democracy, policy, knowledge’, naar de geschiedenis van lokaal bestuur. Spoedig bleek dat er in Groningen behoefte bestond aan een platform voor de uitwisseling van kennis en ervaringen, de organisatie van bijeenkomsten en dergelijke. Met Huub Wijfjes, verbonden aan de Masteropleiding Journalistiek, Gerrit Voerman, directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, en de hoogleraren Doeko Bosscher en Frank Ankersmit werd het nieuwe ‘centrum voor de geschiedenis van politiek’ in de steigers gezet. De familie Kossmann stemde er bij monde van mevr. dr. J. Kossmann-Putto mee in dat de in 2003 overleden hoogleraar E.H. Kossmann naamgever zou worden van het nieuwe Instituut. De Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen ging over tot erkenning van het Kossmann Instituut.

Het onverwachte vertrek van Te Velde naar de Universiteit van Leiden beroofde het nieuwe initiatief al spoedig van zijn belangrijkste inspirator. Te Velde had vorm gegeven aan het onderwijs in de geschiedenis van de politieke cultuur in Groningen en was bovendien de drijvende kracht achter het ‘Natiestaatprogramma’, het grootschalige onderzoek naar de geschiedenis van politiek in Nederland na 1815. Toch besloten de overige bouwheren door te zetten. Op 13 mei 2005 werd het Kossmann Instituut gepresenteerd – op een congres, zoals dat gebruikelijk is in de historische wereld. Sindsdien is er veel gebeurd: zo zijn er (mede) onder auspiciën van het Kossmann Instituut een aantal congressen, seminars en workshops georganiseerd. Op 13 oktober 2006 vond de eerste Kossmann Lezing plaats, gehouden door Quentin Skinner (zie voor een overzicht van de vroegere en toekomstige activiteiten www.rug.nl/kossmanninstituut).

Verder is deze bundel samengesteld, waarin een aantal stafleden van de Rijksuniversiteit Groningen die zijn verbonden aan het Kossmann Instituut, elk op hun eigen terrein hun visie ontplooiën op de geschiedenis van politiek. In de inleiding doet voorzitter Bosscher de relevantie, urgentie en missie van het Instituut uit de doeken. Als bijlage is het ‘mission statement’ van het Kossmann Instituut opgenomen.

Deze bundel heeft uiteraard geen eeuwigheidswaarde. Geschiedschrijving is immers voortdurend aan verandering en vernieuwing onderhevig. Desondanks menen we dat we in deze publicatie lijnen hebben uitgezet waarlangs de beoefening van de geschiedenis van politiek in Groningen zich de komende jaren zal begeven. We hopen dat deze bundel de samenwerking met historici en andere wetenschappers binnen en buiten de Rijksuniversiteit Groningen zal bevorderen.

Het bestuur van het Kossmann Instituut, Centrum voor de Geschiedenis van Politiek
Doeko Bosscher, voorzitter
Gerrit Voerman, seretaris
Janny de Jong
Onno van Nijf
Huub Wijfjes
Dirk Jan Wolffram

Het Kossmann Instituut en de geschiedenis van politiek

Doeko Bosscher

Inleiding

Nog niet zo lang geleden wijdde het tijdschrift *Elsevier* een speciale editie aan het ambt van minister-president.¹ Een van de artikelen in dit themanummer beschreef de resultaten van een enquête onder historici en andere ‘deskundigen’ over de statuur van de premiers van Nederland na de Eerste Wereldoorlog.² Degenen die hadden meegeholpen de staatslieden, van Ruijs de Beerenbrouck tot Kok, in te delen op de schaal van ‘groot’, via ‘bijna groot’, ‘middelmatic’ en ‘zwak’ naar ‘mislukt’, kregen als dank het desbetreffende exemplaar van *Elsevier* toegestuurd, met een brief van de hoofdredacteur. ‘Hopelijk’, schreef Arendo Joustra, ‘krijgt deze uitverkiezing dezelfde status als de beoordeling van de Amerikaanse presidenten door Arthur Schlesinger.’³

Amerikaanse presidenten? Schlesinger? Joustra had ook dichter bij huis kunnen blijven en teruggrijpen op de in november 2004 door de KRO georganiseerde uitverkiezing van de ‘grootste Nederlander aller tijden’. Dat hij dat niet heeft gedaan, en liever verwees naar Schlesingers *rating* van Amerikaanse presidenten, is als we erover nadenken te billijken. Het KRO-evenement was in een farce geëindigd. Pim Fortuyn liet in eerste instantie Willem van Oranje achter zich. Pas na een – door de KRO nooit officieel geldig verklaarde – her-telling van de stemmen wisselden de nummers 1 en 2 van plaats. Veel mensen spraken er schande van dat de Vader des Vaderlands überhaupt concurrentie te duchten had gehad van iemand als de avonturier Fortuyn. Anderen haalden de schouders op. Zo lopen dergelijke dingen toch, anno nu? Sinds de populistische revolutie van 2002 kan het nauwelijks gekker worden.

Het al met al toch wel pijnlijke incident van de bijna-uitverkiezing van Fortuyn maakte een paar dingen duidelijk. Mensen zijn kort van memorie. Hun kennis van de geschiedenis gaat weinig dieper dan wat zij zelf van die geschiedenis hebben meegemaakt. En: politiek is overal. Het waren politieke omstandigheden, meer dan het feit dat de BBC ons in 2002 was voorgegaan met een uitverkiezing van ‘great Britons’, die het plan voor zo’n even circusachtig als schimmig evenement hadden ingegeven. Niets minder dan een identiteits-crisis van het hele establishment van partijen en hun aanhang én van de instituties die traditioneel via de participatie van partijen in het bestuur hun democratische legitimatie krijgen, deed de behoefte aan het stellen van de vraag naar ‘groot Nederlanderschap’ ontstaan. Politieke preoccupaties bepaalden de uitslag. Ook het niveau van de discussies werd door oude en nieuwe politieke factoren (prioriteiten in het onderwijs, het wel of niet doceren van een ‘canon’, de weinig gedegen aanpak van de publieke omroep, die laat zien de weg kwijt te zijn) bepaald.

De hele gang van zaken wierp een nogal schril licht op het zogenaamde polderland. Hoe kort geleden was het dat de zeden van de verzuuldheid zich nog manifesteerden in vrijwel algemene bereidheid tegenstellingen uit te praten? En hoe lang geleden leek het ineens dat zuil en polder de politieke cultuur hadden gedomineerd?

Niet dat de ‘deskundigen’ die de grootste staatsman voor *Elsevier* moesten aanwijzen er helemaal zonder kleerscheuren uitkwamen. Ook zij bleken in verwarring te verkeren. De willekeur waarvan hun ‘rating’ getuigde, was in de kern *evenzeer* een reflectie van de

Nederlandse politieke cultuur van dit moment. Tot een objectieve weging van kwaliteiten kon het bij gebrek aan goede maatstaven moeilijk komen. In het vroegere land van minderheden, die elkaar het beste gunden mits zij zelf een proportioneel aandeel in de florerende samenleving kregen, verschilden de historici en de kenners van het staatsrecht nauwelijks minder dan het gewone publiek van mening over grote Nederlanders in het verleden, gekleurd als hun mening maar al te vaak was door de *communis opinio* binnen hun zuil. Maar terwijl de scheidslijnen tussen zuilen ons nu niet langer verdeeld houden, was het ontbreken van consensus, van gedeelde normen voor ‘staatsmanschap’, temeer opvallend. De overeenstemming beperkte zich tot die ene echte topper, Willem Drees (ongenaakbaar op 1), en één of twee echte mislukkelingen (Marijnen en De Geer stonden met afstand onderaan, op 16 en 17). In het middenveld, van Ruud Lubbers tot Joop den Uyl, waaierden de meningen der geënquêteerden wijd uit. In Nederland zijn standbeelden nooit populair geweest, maar nu lijkt het alsof zelfs niemand meer weet van welk materiaal je een voetstuk moet oprichten. Valt dit nog onder de noemer van het postmodernistische ‘anything goes’, of is er iets anders aan de hand?

Het Kossmann Instituut en zijn naamgever

Op 13 mei 2005 heeft het Kossmann Instituut, een groep aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) verbonden onderzoekers op het terrein van ‘de geschiedenis van politiek’, zichzelf met een studiedag gepresenteerd. Het symposium gaf nog slechts het begin van een antwoord op belangrijke inhoudelijke en organisatorische vragen. Het wierp ook tal van nieuwe op. Waarom een instituut? Wat is het object van onderzoek? De meningsvorming hierover is nog niet voltooid, en zal dat voorlopig ook niet zijn. De uitdagende kwestie van het nut en de noodzaak dat historici (en vertegenwoordigers van disciplines die de geschiedwetenschap kunnen aanvullen) de politiek en de politieke cultuur met een onderzoekend, kritisch oog bezien, zal tegen een steeds veranderende maatschappelijke achtergrond steeds op andere manieren worden benaderd.

Ernst Kossmann (31 januari 1922 – 8 november 2003) was een man van buiten-gewone eruditie en een gedisciplineerde denker (zie ook de biografische schets van Frank Ankersmit, die achter in deze bundel is opgenomen). Kossmann maakte in Groningen, waar hij hoogleraar was en tal van studenten begeleidde naar doctoraal en doctoraat, indruk met historische vertogen die zich desgewenst wel lieten tegenspreken, maar waar uit het oogpunt van scherpte van redeneren geen speld tussen te krijgen viel. Zijn belangstelling was breed. Aan de onderwerpen die hij behandelde zat echter altijd wel een politieke dimensie. Juist in een tijd waarin *alles* tot ‘politiek’ werd verheven, of verlaagd (de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw), was iemand die zocht naar de essentie van politiek en van de cultuur waarbinnen politiek tot ontwikkeling, tot haar recht en tot bloei komt, een verademing. Voor Kossmann was politiek belangrijk, al liet hij zich nauwelijks in met ‘de politiek’. Hij doorzag hoeveel invloed mensen er – soms ongemerkt – van ondergaan, hoe politiek hun leven bepaalt, hoe politiek hele maatschappijen zelfs kan maken of breken. In de stem van Kossmann klonk de aangrijpende geschiedenis van de twintigste eeuw altijd door, hoe nuchter deze filosoof, leermeester en schrijver de materie ook benaderde. Voor ons dan ook geen logischer keus dan zijn naam verbinden aan ons ‘instituut’, ter vermaning en inspiratie.

Geschiedenis van politiek

Er is bewust voor een ruime definitie gekozen. Het Kossmann Instituut richt zich niet op ‘politieke geschiedenis’ in enge zin, maar op ‘geschiedenis van politiek’. Deze omschrijving wil niet zozeer benadrukken dat alles politiek is, als wel dat politiek (bijna) overal is. Parlementaire en politieke geschiedenis zijn binnen dat grotere geheel van eminent belang. Zij is echter geen alfa en omega. De geschiedenis van politiek dekt alle ervaringen die mensen brengen tot politieke voorkeuren en het maken van, uiteindelijk, politieke keuzes. Ook tracht zij een beschrijving te geven van de veelvormigheid en de reikwijdte van het hele publieke domein, in het bijzonder het (openbaar) bestuur. In een grotere mate dan de ‘politieke geschiedenis’ lijkt te erkennen, zijn de relaties tussen mensen onderling en tussen mensen en instituties bepaald door (vaak cultureel belaste) machtsverhoudingen. Het zijn deze aspecten van het verleden die ‘de geschiedenis van politiek’ meer naar voren probeert te halen.

Voor het Kossmann Instituut staat het maatschappelijk nut, de maatschappelijke ‘relevantie’ van geschiedschrijving buiten kijf. Vaak is het niet goed mogelijk de les die te leren valt heel precies te omschrijven, alleen al doordat de geschiedenis zich nooit in dezelfde vorm herhaalt (wat elke analogie tot een schijnanalogie maakt). Maar bijna altijd geeft de vorm van macht over het verleden die wij met het bestuderen van geschiedenis verwerven, ons een middel in handen om op een hoger niveau van reflectie met heden en toekomst om te gaan. Geschiedenis is meer dan zomaar een verzameling verhalen met een laag of hoog fictief gehalte. Zij is een raam dat zicht biedt op mensen en hun motieven. Geschiedenis van politiek biedt zicht op politieke gedragingen in de meest ruime zin.

Naar de mate waarin politieke processen mensen raken, kan de kritische reflectie die door historische kennis mogelijk wordt gemaakt, een impuls geven tot het autonoom functioneren van alle participanten in de maatschappij. De emancipatoire functie van geschiedenis is voor de historici die vanaf de jaren zestig hun opleiding hebben genoten geen vraag, maar zij krijgt buiten die kring weinig erkenning. Dat valt te betreuren. Goed onderzoek kan het besef dat er nu nog niet is afdwingen. Onze huidige samenleving is nog lang niet ‘inclusief’ genoeg, al is er een tendens ten goede. Nog geen halve eeuw geleden werden vrouwen in allerlei opzichten niet voor vol aangezien. Hun positie is aanmerkelijk verbeterd, maar nog lang niet optimaal, wat te maken heeft met ‘politieke’ omstandigheden die alleen zorgvuldig *gender*-georiënteerd onderzoek kan blootleggen. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor etnische minderheden. Hun verleden is anders, want de eerste grote immigratiegolven dateren pas van de jaren zeventig van de vorige eeuw. Maar hun strijd om erkenning en aanvaarding vertoont wel gelijkenissen met de problemen waarmee vrouwen in eeuwen van discriminatie vertrouwd zijn geraakt. Om slechts één voorbeeld van nuttig historisch onderzoek te noemen: recente publicaties in de serie *Cultuur en migratie in Nederland* hebben hun actualiteitswaarde voor minderhedenvraagstukken royaal aange-toond.⁴

De aandacht van het Kossmann Instituut zal in ieder geval mede gericht zijn op de verdere analyse van het begrip ‘politieke cultuur’. Wat is de inhoud, en wat het gezicht van (een) politieke cultuur? Wat is (al dan niet in een gegeven land, in een gegeven periode) politiek en wat valt daarbuiten? In welke geest wordt politiek bedreven? In welke parameters onderscheiden politieke stelsels zich? Welke omstandigheden brengen veranderingen teweeg? Voor elke onderscheiden ‘politieke-cultuurkring’ kan de vraag worden gesteld

welke nuancering kan/moet worden aangebracht in de meer algemene periodisering van het verleden, in het geval dat de aandacht specifiek uitgaat naar de geschiedenis van politiek.

Politieke actoren en legitimiteit

Gezien de bijzondere positie van politieke partijen in de wetenschappelijke infrastructuur van de RUG (denk aan het in 1973 opgerichte Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen) dienen zich unieke mogelijkheden aan voor de bestudering van de rol van partijen in de vorming en ontwikkeling van (een) politieke cultuur. Belangrijker dan de kansen die de infrastructuur biedt, is het inhoudelijke motief. Het is nog maar kort geleden dat de politieke partij – in Nederland – dood werd verklaard, omdat de kiezer zich steeds meer met individuele politici identificeert en geen interesse meer zou hebben voor ‘beginzelen’. Intussen bestaan er nog steeds partijen en worden nieuwe opgericht, zij het dat het inderdaad soms om ‘lijsten’ gaat die de naam van de voorman voeren. Het enthousiasme voor het radicaal-populisme van de eenling die de wereld belooft te verbeteren, lijkt al weer wat af te vlakken. Alle reden dus om het verschijnsel ‘partij’ in een nieuw licht te beschouwen, als morele gemeenschap, met of zonder identificeerbare achterban. Hoewel de aanleiding zich in Nederland voordeed, zou het blikveld internationaal moeten zijn. Zou het Kossmann Instituut erin slagen de morele (gemeenschaps-)dimensie een grotere rol te laten spelen in zijn onderzoek, dan zou daarmee ook tegemoet zijn gekomen aan een door onder anderen Henk te Velde (nu hoogleraar in Leiden, maar ooit in Groningen een van de oprichters van het Kossmann Instituut) geuite wens. De vele partijgeschiedenissen die er al zijn, dikke turven die de boekenplanken doen doorbuigen, geven geen uitsluitsel over misschien wel de belangrijkste vraag als het om politieke organisaties gaat: ‘What makes them tick?’. In de huidige tijd zijn er tal van redenen ons te buigen over een kwestie als deze. In plaats van de politieke partij af te schrijven, kunnen wetenschappers zich beter afvragen hoe de kiezer zijn agenda bepaalt, hoe politieke partijen dat doen en hoe de huidige dissonantie tussen beide actoren is ontstaan. Daarmee is de democratie gediend.

De legitimiteit van vertegenwoordigende lichamen, waarvan de politieke partij er ook een is, is een kernvraagstuk van dit moment. Legitimiteit en politieke cultuur zijn sterk met elkaar verbonden. De cultuur van de rechtstaat eist én bevordert dat politieke processen breed worden gedragen. Als de hoogtepunten uit het parlementaire jaar ‘hoogmissen’ zijn voor de democratische vrijheid, dan is de plaats waar de volksvertegenwoordiging vergadert haar kathedraal. Het functioneren van het parlement, de plaats waar politieke partijen gezamenlijk voor het voetlicht treden, verdient de belangstelling van elke historicus die hart heft voor de democratie, zeker nu het beeld is ontstaan dat de partijen al enige tijd ernstig tekortschieten.

Door interactie, binnen het Kossmann Instituut, met onderzoekers van de opleiding journalistiek aan de RUG kan ook het mediageweld (‘de mediatisering van de politiek’) dat bij dit alles een rol speelt, theoretisch en praktisch worden bestudeerd. Is het waar dat in de politiek de vorm de inhoud is gaan bepalen? Heeft de spektakeldemocratie, onder invloed van de televisie, de overhand gekregen, waardoor *spin doctors* buitenproportionele macht hebben oververd? Of kende de vroegere politiek ook al tekortkomingen (in de sfeer van transparantie, ambtelijke invloed, of besluitvormingsmechanismen) die *sowieso* conflictstof creëerden? Doelgericht onderzoek op dit terrein zou kunnen leiden tot relativering van de Fortuynistische revolutie, als een verschijnsel dat weliswaar uniek van vorm was, maar ook een tijdbom die reeds lang voor Fortuyns verbluffende opkomst lag te tikken.

Beleid als onderzoeksobject

In de politiek is, soms meer op de voorgrond en soms meer op de achtergrond, het vraagstuk van de macht steeds aan de orde. Waartoe dient politiek, anders dan om invloed op, en macht over alles wat met het openbare leven te maken heeft, tot gelding te brengen? In dat licht zou het Kossmann Instituut, langs een lijn die tijdens het oprichtingscongres uiteen is gezet, scherper dan historici tot nu toe hebben gedaan kunnen kijken naar beleid: niet alleen naar hoe het tot stand komt, maar vooral ook naar zijn effectiviteit, dus naar de mate waarin ‘investeringen’ gevolgd zijn door de de beoogde resultaten. ‘Beleidsevaluatie’, een vorm van ‘public history’, is nooit erg in trek geweest, misschien wel doordat zo iets al gauw een beetje technisch dreigt te worden. Een samenleving echter die, zoals de huidige Nederlandse, steen en been klaagt over het functioneren van de overheid, zou elke kans van de geschiedenis te leren hoe het beter kan, met beide handen moeten aangrijpen. In dat licht wekt het verbazing dat de gedegen evaluatie van beleid die historici zouden kunnen leveren, zo weinig in zwang is en zo weinig in aanzien staat. In sommige andere landen is de politieke cultuur meer evaluatiegericht en evaluatiebereid. Dat leidt er soms toe dat men de put niet pas dempt als het kalf verdronken is. De Verenigde Staten zijn een voorbeeld. Een praktisch land, waar beleid herkenbaar gewenste resultaten moet hebben om te worden voortgezet. Doormodderen staat er niet hoog in aanzien. Het zijn in de meer grootschalige organisaties vaak historici die de taak krijgen te rapporteren of het beleid de beoogde vruchten afwerpt. En zo ja: hoe het nog beter zou kunnen. Zo nee: waar welke fout is gemaakt. Het is bekend dat in de put van Vietnam al heel wat kalveren verdronken waren voordat het Pentagon opdracht gaf het onderzoek te doen dat in de zogeheten *Pentagon Papers* zijn schriftelijke neerslag kreeg. Maar minister van Defensie Robert McNamara had tenminste oog voor het feit dat onderzoek hoognodig en ook doenlijk was. Hij voorkwam met zijn opdracht dat er nog veel meer kalveren verloren gingen.

Maar ook los van de beleidsevaluatie als thema mag de machtsvraag in het onderzoek naar de geschiedenis van politiek wel wat meer worden belicht. Als we ervan uitgaan dat politiek niet alleen bestaat om mensen een politiek tehuis en bestuurders een gerieflijke baan te bezorgen, maar uiteindelijk vooral om een samenleving (onder meer bestuurlijk) te laten functioneren, is macht een uiterst functioneel begrip en zeker geen vies woord. Politiek betreft mede de strijd om macht. Dat macht betwist wordt is een goed ding. Omstreden macht is gecontroleerde macht, en zonder controle geen legitimatie. Gebrek aan aandacht voor machtsrelaties verdraagt zich slecht met de duurzaam vertrouwenwekkende relaties in meer algemene zin, waarvan een goed functionerende maatschappij het moet hebben.

Internationaal en diachroon

Het zijn onvermijdelijk hedendaagse zorgen die – zonder per se te domineren – een stempeel drukken op de belangstelling van historici. Het spreekt echter vanzelf dat het Kossmann Instituut bij het aanwijzen van interessante terreinen van toekomstig onderzoek niet moet meedrijven met de tijdgeest. Dat de huidige tijdgeest op een specifieke manier naar politiek kijkt is wel aanleiding kritisch na te gaan welke accenten vroeger in historisch onderzoek zijn gelegd, en na gedegen reflectie nieuwe accenten aan te brengen.

De taakstelling van degenen die politieke geschiedenis in hun vaandel voeren wordt al

helemaal niet beperkt tot recente geschiedenis. De maatschappijen van Mesopotamië, van het oude Egypte, van Griekenland en het Romeinse Rijk, van de middeleeuwen, de vroegmoderne (tussen 1500 en 1800) en de moderne tijd (van 1800 tot nu) hebben allemaal op hun eigen manier iets te zeggen over ‘politiek’; hun geschiedenis is daarmee ook de ‘geschiedenis van politiek’. Evenmin heeft politieke geschiedenis een geografische voorkeur of afwijking. Hoogstens leent de ene periode of het ene land zich wat beter om het brandpunt van een bepaalde vraagstelling te vormen, dan de andere periode en het andere land. Wie speciale belangstelling heeft voor politiek als ‘theater’, heeft in het Frankrijk van Lodewijk XIV een opgelegde bron om uit te putten. Er zijn ook landen die het theatrale schuwen, dan wel het subtieler incorporeren in het politieke bedrijf. Daar moet de in politiek theater geïnteresseerde historicus iets langer zoeken, of beter kijken. Het machtsaspect van politiek en de politieke kant van macht zijn uiteindelijk door alerte historici overal en in elke tijdsperiode waar te nemen. Niet de mate van uitbundigheid bepaalt het karakter van maatschappijen, maar de krachten die zich, sober of niet, doen gelden.

In aansluiting op het voorgaande pleidooi voor een *brede* oriëntatie van de geschiedenis van politiek, zowel geografisch als in de tijd, dient nog een lans te worden gebroken voor de internationale vergelijking. Het bekende adagium luidt dat men het eigen land het best leert kennen door een ander land te bezoeken. Wie zich het liefst in een vertrouwde kring ophoudt, mist een louterende ervaring. Het vreemde opent de ogen voor wat er eigenaardig is, en dus voor andere mensen helemaal niet vertrouwd, aan wat men zelf als normaal beschouwt. Vergelijking maakt verschillen duidelijk, maar ook de merites van het ene model en de tekortkomingen van het andere, of zij levert de conclusie op dat voor alle bestudeerde modellen iets te zeggen valt. Het maakt in principe niet uit hoe ver de landen en de perioden die worden vergeleken uit elkaar liggen. Uiteindelijk bewijst elke vergelijking haar nut, al zal als de vraagstelling specifiek van aard is, de ene combinatie van in samenhang te bestuderen objecten logischer zijn dan de andere. Het is van groot belang voor de ‘geschiedenis van politiek’ dat de inspiratie die de internationale invalshoek kan verschaffen, ten volle wordt benut. Het Kossmann Instituut zal zich daarop toelagen.

Ten slotte

Op 8 augustus 2006 werd een voormalige kandidaat voor het vice-presidentschap, Joe Lieberman, verslagen door uitdager Ned Lamont in de strijd om een Senaatszetel voor de Amerikaanse staat Connecticut. Het waren nog maar voorverkiezingen. De uitslag bracht met zich mee dat ‘incumbent’ Lieberman geen poging mocht doen om in november 2006 via de Democratische partijlijst voor een vierde termijn op te gaan (hij koos meteen voor een ‘onafhankelijke’ kandidatuur). Omdat Lieberman tot voor kort in hoog aanzien had gestaan, zochten de media naarstig naar een verklaring en zij waren er gauw mee klaar. Hij had tegen de lijn van zijn partij in de oorlog in Irak verdedigd; dat moest de oorzaak zijn, zo schreven alle kranten en verklaarden alle televisiestations, over de hele wereld. Eén goed in de geschiedenis van de Amerikaanse politiek ingevoerde historicus was eigenwijs. In de beslotenheid van een discussiegroep op internet verhief hij zijn stem en schreef in een afgewogen betoog dat er veel meer aan de hand was en dat Lieberman domweg teveel had gerekend op de steun van de vakbonden. Hij zou zich geen rekenschap hebben gegeven van langzaam verschuivende machtsverhoudingen binnen de Democratische Partij. Andere historici reageerden. Langzaam maar zeker won in deze kring de opvatting terrein dat de val

van Lieberman logischer verklaard kon worden uit een aantal door de media over het hoofd geziene aspecten van de politieke geschiedenis van de laatste halve eeuw, dan uit zijn steun aan president George Bush vanaf 2001. Deze opvatting is niet tot de buitenwereld doorgedrongen. Of zij juist is blijft hier in het midden. Maar de kans is aanwezig dat zij voor de verklaring waarover in de verre toekomst een soort consensus zal worden bereikt, van meer betekenis blijkt dan de grote-stappen-snel-thuis-analyse die de media in eerste instantie boden. Het is maar één voorbeeld van hoe de druppel de steen uitholt. De ‘geschiedenis van politiek’ is overal. Zij vraagt om toegewijde onderzoekers die even kalm zijn als vastbesloten om een eigen bijdrage te leveren aan het altijd voortdurende maatschappelijke debat.

Noten

¹ De enquête werd gehouden in augustus 2005 en het themanummer verscheen in september van dat jaar (Amsterdam 2005).

² Het themanummer ging over de premiers na de Tweede Wereldoorlog, maar de enquête betrof alle premiers na de Eerste Wereldoorlog (19-21).

³ 14 september 2005.

⁴ De serie bestaat uit vijf delen en verscheen op initiatief en met financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Politiek in de polis

Onno van Nijf

In een brede oriëntatie op de geschiedenis van politiek zoals het Kossmann Instituut zich die voorstelt, is de Griekse en Romeinse oudheid een belangrijke halteplaats. Natuurlijk hebben alle maatschappijen hun ‘geschiedenis van politiek’, maar voor de Europese geschiedenis lijkt de Griekse en Romeinse politiek altijd een speciale betekenis gehad te hebben. Vooral met de Griekse politieke tradities voelt men in het westen een nauwe band. Moderne Westerse politici kunnen bijvoorbeeld bij een bezoek aan Griekenland vaak niet nalaten om in interviews even stil te staan bij het ‘feit’ dat het ‘daar allemaal begonnen is’. Een historicus beseft echter dat er geen sprake van kan zijn dat de Atheense democratie in directe lijn de voorvader is geweest van de moderne politieke tradities. Ook andere moderne politieke tradities hebben weinig directe lijnen met de oudheid. Zo is er niemand die verwacht dat experimenten met federalisme in de Europese Unie zich direct spiegelen aan Hellenistische statenbonden en bondstaten, en er worden er geen grondwetten meer geschreven met Polybius’ (ca 203-120 v. Chr.) idee van een ‘gemengde constitutie’ in het hoofd.¹ Hooguit moeten we toegeven dat de Italiaanse dictator Mussolini zich luidruchtig beriep op zijn Romeinse voorgangers, maar dat is dan toch een weinig representatief voorbeeld.

Politieke ideeëngeschiedenis

De invloed van de Griekse en Romeinse politiek op de Europese geschiedenis lag ergens anders, en wel op het gebied van de politieke ideeëngeschiedenis. Om met het meest voor de hand liggende te beginnen, het Westerse politieke vocabulaire werd – en wordt ook vandaag de dag nog – gedomineerd door termen die regelrecht lijken te verwijzen naar de wereld van de Griekse polis of de Romeinse republiek. Democratie en aristocratie, tirannie, oligarchie en monarchie zijn woorden die antieke theoretici van de politiek formuleerden, en die hun Europese navolgers hebben overgenomen. In diverse Europese talen zijn termen voor burgers en burgerschap direct ontleend aan het antieke discours, waarin ideeën over burgerschap voor de eerste keer in de wereldgeschiedenis werden geformuleerd.²

Veel van de termen zijn het Europese politieke vocabulaire binnengedrongen in de vroegmoderne tijd, toen de filosoof en historicus Plutarchus (ca. 46-127) – een Griek die schreef onder de keizertijd – verplichte kost was voor aristocraten en burgerelites. Voor de studie van het vroegmoderne republicanisme is de geschiedenis van de Griekse en Romeinse politieke literatuur dus noodzakelijk. Wij kijken wellicht liever in de richting van een democratisch verleden, maar de huidige populariteit van het Atheense experiment is bepaald niet van alle eeuwen. Pas met de Franse en Amerikaanse revoluties sloeg de afkeer van de politieke elites om in een actieve bewondering voor de democratie.³

Politieke historici en andere experts op het gebied van de politieke ideeëngeschiedenis gaan nog steeds graag in debat met antieke voorgangers als Plato, Aristoteles, of Cicero. Deze preoccupatie met de klassieken heeft natuurlijk lange wortels. Montesquieu, Marx en Weber zijn wellicht de bekendste voorbeelden, maar recentelijk hebben we ook kunnen zien dat moderne auteurs in debat gaan met Romeinse ideeën over republicanisme, en in recente discussies over politieke schaalvergroting en mondialisering wordt teruggegrepen

naar de globaliserende tendensen in de Hellenistisch-Romeinse periode.⁴ De idee van oecumenische of wereldgeschiedenis werd bijvoorbeeld al door Polybius expliciet gekoppeld aan de ordening van de Mediterrane wereld onder Romeins bestuur.

Vergelijking oudheid-middeleeuwen-vroegmoderne tijd

De geschiedenis van Griekse en Romeinse politiek is echter niet alleen van belang voor de Europese ideeëngeschiedenis. Een comparatieve aanpak van de geschiedenis van politiek in middeleeuws en vroegmodern Europa – of van andere premoderne samenlevingen – kan zijn voordeel doen met een systematische vergelijking met de ervaringen uit meer dan duizend jaar geschiedenis van politiek in Griekenland en Rome. Deze vergelijkende benadering is al bijzonder productief geweest op het gebied van de studie van de stadstaat, of van de rituelen waarmee het koningschap zich omringde in het verleden.⁵

Andere mogelijke vergelijkingen dringen zich op, bijvoorbeeld op het terrein van politieke communicatie. De metafoor van politiek als theater is oeroud: de volksvergaderingen van Griekse polis-gemeenschappen kwamen immers al vaak bijeen in het stedelijk theater. Aristophanes met zijn Attische komedie kan gezien worden als een soort Griekse voorloper van de politieke *sketch-writers* van de moderne tijd, die het politieke bedrijf weergeven als een spektakeldemocratie.⁶ De nauwe band tussen de productie van cultuur en van koninklijke macht zoals die recentelijk is geponeerd voor Ancien Regime Europa, was evengoed aanwezig in het geval van Hellenistische koningen en Romeinse keizers.⁷ De politieke rol van feesten en ceremonieën is voor de vroegmoderne periode, de middeleeuwen en de oudheid van groot belang: een vergelijking van het ritueel en ceremonieel repertoire in de onderscheiden periodes biedt een beter inzicht in de mogelijkheden en beperkingen van deze vorm van politieke communicatie.

Speciale aandacht zou ook gegeven moeten worden aan de antieke vormen van politiek leiderschap. Vroegmoderne aristocratische en burgerelites ontwikkelden een stijl die (via Quintilianus en Plutarchus) direct lijkt te zijn overgenomen van de modellen die de stedelijke elites in de Hellenistisch en Romeinse periode hanteerden. Ook waar politieke stijl een beroep doet op gestileerde lichaamspraktijken kan een vergelijking met antieke modellen goede diensten bewijzen. Burgerschap in het antieke Griekenland had immers ook een lichamelijke kant: ideale burgers hadden ook een ideaal lichaam, dat getraind werd in het gymnasium en geëtaled in de stedelijke sportstadia of in de talloze standbeelden die voor sportieve kampioenen uit de elite werden opgericht in de stedelijke ruimte.⁸

Antieke politieke stadsgeschiedenis: de polis

Een andere belangrijke doelstelling van het onderzoek naar de politiek in de oudheid, zoals het Kossmann Instituut zich dat voorstelt, is om de geschiedenis van politiek bij de Grieken en Romeinen opnieuw een belangrijke plaats te geven in de diachrone geschiedenis van politiek. Met andere woorden, de Griekse of Romeinse politiek moet niet alleen bestudeerd worden voor comparatieve doeleinden, maar ook als onderdeel van de lange-termijn ontwikkelingen en de transformatie van de geschiedenis van Europese politiek als geheel, als onderdeel van het grote historische verhaal. Een belangrijke component van oudhistorisch onderzoek in Groningen – inclusief recent en huidig promotieonderzoek – is de geschiedenis van de Griekse polis na de Klassieke periode. Aan het eind van de oudheid kan de polis

terugkijken op een geschiedenis van meer dan duizend jaar, en lijkt daarmee een van de meest succesvolle vormen van politieke organisatie uit de wereldgeschiedenis te zijn geweest. Pas in de late oudheid komt het model van de polis onder druk te staan, als elites zich definitief afkeren van de steden en symbolisch en politiek kapitaal ontlenen aan hun relaties met de staat, keizer en kerk.⁹

Het eindresultaat is dan misschien duidelijk, maar historici zijn het steeds minder eens over het tempo en de route van deze ontwikkelingen. Wanneer en hoe is de polis dan eigenlijk verdwenen? De geschiedenis van de latere Griekse polis kan worden gezien als een onderdeel van de structurele transformatie van de politieke cultuur in een periode die een brug vormt tussen de klassieke polis, die een soort publieke sfeer had gekend met ruimte voor een politiek debat, en het Romeinse politieke bestel, waarin de nadruk lag op de representatie van politieke elites en van de figuur van de keizer. Het is deze nieuwe politieke cultuur die in veel opzichten culmineert in het Byzantijnse rijk, maar die via de het West-Romeinse rijk natuurlijk ook als erfenis aan de Europese geschiedenis wordt nagelaten.

De traditionele politieke geschiedenis beziet de polis in de postklassieke periode meestal met enig *dédain*. Het lijkt er vaak op alsof men uitgaat van de idee dat de polis – en daarmee de politiek – is ‘gestorven’ bij de slag bij Chaironeia (338 v. Chr.). De discussie spitst zich dan vooral nog toe op de vraag of de polis op brute wijze is vermoord, of dat het onvermijdelijke einde een handje werd geholpen. Zo beantwoordt de socioloog Runciman in een artikel met de ominieuze titel ‘Doomed to extinction: the polis as an evolutionary dead end’ de vraag of de Griekse polis zonder de opkomst van Macedonië had kunnen overleven, met een nadrukkelijk ‘nee’.¹⁰ Deze traditionele opvatting komt echter steeds meer onder druk te staan door nader onderzoek en de publicatie van nieuwe bronnen, zonder dat er echter een eenduidig beeld oprijst.¹¹ De geschiedenis van de Hellenistisch-Romeinse politiek wordt, zo lijkt het, gekenmerkt door paradoxen en ambivalenties. Onderzoek is nodig om deze ambivalenties in kaart te brengen en te plaatsen in een nieuw interpretatief kader.

Er is met Chaironeia misschien een einde gekomen aan de rol van grote, onafhankelijke Griekse poleis als Athene en Sparta, maar de polis als levensvorm verdwijnt echt niet gelijk: sterker, er lijkt in veel opzichten sprake van een bloei. Historici hebben recentelijk een lans gebroken voor de continuïteit en verdere ontwikkeling van het polismodel als ‘an important form of human organization and political experience’ in de Hellenistische periode.¹² In de Hellenistisch-Romeinse periode ontvouwt zich een stedelijk panorama dat ongeëvenaard is in de lange-termijn geschiedenis van deze regio, en in de Europese geschiedenis tot aan de vooravond van de Industriële revolutie. In de Hellenistische wereld zien we een soort ‘tweede opkomst’ van de polis, wanneer na de veroveringen van Alexander de Grote de Griekse polisvorm zich uitbreidt over de nieuwe wereld in het Oosten: Anatolië, Syrië en het nabije Oosten van de Eufraat tot de Indus. Al deze Griekse steden bleven niet alleen in materieel opzicht, maar ook in organisatorische en institutionele zin dicht bij de antieke polis, ook al waren de politieke omstandigheden op macroniveau veranderd. Zo was de nieuwe stad Aī Khanoum, nabij het huidige Kandahar, in de Hellenistische periode een polis die in veel opzichten te vergelijken viel met de vele oude Griekse steden aan de Aegeïsche zee. Oude en nieuwe poleis moesten leven met de realiteit van de machtsaanspraken van territoriale vorsten, maar ze kenden onderling nog steeds een intensief diplomatiek verkeer dat gebaseerd was op de wederzijdse erkenning door gelijkwaardige politieke gemeenschappen. Sommige poleis – als Rhodos – hadden een grote mate van handelingsvrijheid, andere poleis kozen voor experimenten in federalisme,

die konden variëren van overkoepelend burgerschap tot een volledige politieke unie van individuele poleis.¹³

De Griekse stad – ook toen nog steeds polis genoemd! – kwam zelfs tot grootste bloei ten tijde van het Keizerrijk. Deze steden waren groot in aantal, en ze hadden een rijke materiële cultuur en een levendig en gevarieerd openbaar leven, zoals blijkt uit tienduizenden inscripties en vele indrukwekkende archeologische monumenten. Het gaat dan vaak om de resten van die bouwwerken die in een Griekse perceptie nog steeds de essentie uitmaken van een polis-samenleving. Volgens de auteur Pausanias (tweede eeuw na Chr.) was een gemeenschap ‘zonder publieke gebouwen, zonder gymnasium, zonder theater, zonder agora’ geen echte polis. De publieke ruimte in de Griekse polis had in ieder geval nog een herkenbare architectonische stijl.¹⁴

Er is in deze poleis een opvallende continuïteit in termen van instellingen en begrippen die het politieke leven markeerden. Hoewel in Rome de soevereiniteit al lang was overgegaan op de keizers, werd in de Griekse steden de volksvergadering niet afgeschaft. Plutarchus nam als vanzelfsprekend aan dat deze ook een geducht forum vormde voor de lokale politici.¹⁵ Epigrafische documenten geven aan dat *boule* (raad) en *demos* (volk) nog steeds besluiten namen over hetzelfde soort zaken die eeuwen eerder op de agenda stonden. In stijl en formulering waren deze slechts marginaal anders dan de volksbesluiten uit het Klassieke Athene, die het onderzoeksmateriaal vormen van de traditionele constitutionele historicus.¹⁶

Aan de andere kant lijkt de term democratie toch vooral gereserveerd voor een politiek regime dat gedomineerd werd door de rijkste stadsbewoners.¹⁷ In hun handen was de volksvergadering geen forum meer voor openbaar debat tussen alle burgers, maar vooral een podium waarop zijzelf mochten schitteren. De besluiten waren vaak voorgekookt. Plutarchus maakt dit duidelijk als hij aangeeft dat het voor veel zaken het beste is als de politieke elite het onderling op een akkoordje gooit, voordat de zaak in de volksvergadering besproken wordt. Wel dient er in de vergadering de schijn van debat opgehouden te worden, wellicht om politiek onrust te voorkomen. Maar even verderop in dezelfde tekst herinnert hij de oligarchen er fijntjes aan dat de laars van de Romeinse gouverneur steeds dreigend boven hun eigen hoofden zweefde, en die verwachtte wel dat de elite de stad rustig zou houden.¹⁸ Van de *demos* werd vooral een passieve houding verwacht: de stem des volks werd bij voorkeur alleen gehoord tijdens georkestreerde spreekkoren, die op rumoerige wijze uitdrukking gaven aan trouw aan de keizer, aan lokaal patriottisme, en aan bewondering voor de stedelijke leiders die het allemaal zo goed geregeld hadden. De werkelijkheid was echter niet altijd zo inschikkelijk.¹⁹ Tot in de late oudheid horen we over spreekkoren die uit de hand lopen, en volksvergaderingen die ontaarden in politieke *clashes*. Of we hier te maken hebben met een soort laatste democratische reflex, of dat het hier gaat om factievorming en intriges onder de elite en haar aanhang valt niet altijd te zeggen, maar duidelijk is wel dat ook in deze periode het politieke bedrijf niet zonder meer tot een einde kwam.

Onderzoek

Binnen het Gronings oudhistorisch onderzoek heeft de geschiedenis van politiek in deze periode een belangrijke plaats. Onderzoek van stafleden en promotieonderzoek richten zich op de wereld van de postklassieke polis. Het Gronings onderzoek sluit nauw aan bij het

internationale onderzoeksproject ‘The Greek City after the Classical Age’ dat wordt geleid vanuit de sectie Oude Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen en het Department of Classics van Royal Holloway, University of London, en dat is gefinancierd door de Leverhulme Foundation te Londen. Dit project wil nieuw licht werpen op het belang, de rol en de transformatie van de postklassieke polis vanuit een interdisciplinair perspectief. Het biedt ruimte aan historici, letterkundigen, archeologen en godsdienstwetenschappers, maar zoekt ook actieve samenwerking met historici van latere periodes. De eerste resultaten van dit project worden neergelegd in een serie *Studies on the Greek City after the Classical Age*, die wordt uitgegeven door het Institute of Classical Studies te Londen. Dit project bestrijkt een ruimer terrein dan de geschiedenis van de politiek alleen, maar een aantal workshops is speciaal gericht op de politieke cultuur van de postklassieke polis.²⁰ De komende jaren zal het onderzoek naar deze wereld zich concentreren op de volgende thema’s:

1. *Burgerschap en elites*

De polis blijft in de eigen perceptie en die van antieke politieke theoretici primair een gemeenschap van burgers. Lokaal burgerschap bleef tot ver in de Romeinse periode een belangrijke bron van persoonlijke identiteit: lokaal patriottisme en politieke activiteit waren een belangrijke vorm van politiek kapitaal, vooral – maar niet uitsluitend – voor de elite, die zich profileerde als een leidende groep van ideale burgers. Het is van belang te onderzoeken welke stijlen van leiderschap deze stedelijke elites hanteerden. Recent Gronings promotieonderzoek heeft in dit verband gewezen op het belang van euergetisme – de praktijk van het publieke weldoen – voor de geleidelijke oligarchisering van het polisleven, maar andere aspecten verdienen evenzeer onze aandacht.²¹ We willen bijvoorbeeld onderzoeken hoe de elites de traditionele Griekse cultuur (*paideia*) inzetten ter ondersteuning van hun politieke prominentie, en hoe ze de stedelijke culturele instellingen (het gymnasium en het theater) konden domineren.²²

We zullen ons ook bezighouden met het publieke honorair discours zoals dat blijkt uit de talloze ere-inscripties die de polisgemeenschappen oprichtten voor de elite. De uniformiteit van deze inscripties en de verbreiding van dit honorair discours over de gehele Griekse wereld behoren tot de meest opvallende kenmerken van de postklassieke polis. De inscripties bieden ons inzicht in de kernwaarden en de morele normen die gedeeld werden door de steden en de politieke klasse. Een analyse van de honoraire praktijk en van de geleidelijke transformatie van stijl en vocabulaire van deze teksten zal ons inzicht geven in de manier waarop de relatie tussen de steden en de elites – en daarmee het karakter van de politieke gemeenschap zelf – veranderde.²³

2. *Het stedelijke landschap en de politieke ruimte*

Naast documentaire bronnen vormt ook de materiële cultuur – de architectuur en de stedelijke ruimte zelf – een integraal onderdeel van de geschiedenis van politiek. Er is een nauwe band tussen stedenbouwkundige ontwikkelingen en de geschiedenis van de polis als gemeenschap van burgers. De polisgemeenschap definieerde zichzelf door ruimtelijke en architectonische ordening, door de bebouwing en door een proliferatie van publieke eremonumenten.²⁴ Er wordt in dit verband onderzoek gedaan naar de functionele en symbolische transformaties van de agora – de publieke ruimte *par excellence* – en van het gymnasium, dat zich in deze periode ontwikkelt tot een ‘tweede agora’.²⁵ Verder was er een nauwe band tussen de politieke en religieuze organisatie van de polis, die ook in materieel opzicht zijn

weerslag heeft gehad. In samenwerking met Groningse archeologen besteden we aandacht aan de ontwikkeling van het religieuze landschap, en wordt onderzocht hoe deze zich verhiel tot de politieke cultuur in de Hellenistische polis.²⁶

3. *Het spektakel van de politiek: feesten, rituelen en ceremonieën*

Rituele communicatie had altijd een belangrijke rol gespeeld, maar in de Hellenistische en Romeinse periode groeide de polis uit tot een ware ‘*Festgemeinschaft*’.²⁷ Het aantal ‘feesten’ groeide spectaculair, en deze lijken ook een steeds grotere rol gespeeld te hebben in het stedelijke leven. We zien in de bronnen een rijke variatie aan publieke feesten, vieringen en ceremonieën – van oeroude religieuze rituelen tot meer recente creaties in het kader van de heerserscultus.²⁸ We kunnen volgen hoe lokale weldoeners fondsen ter beschikking stelden voor de organisatie, we zien hoe Hellenistische vorsten en Romeinse keizers hun expliciete steun gaven aan deze ondernemingen, en we werpen een blik op de manier waarop de steden de winnaars van internationale sportwedstrijden onthaalden als publieke weldoeners.²⁹ Het is opvallend dat processies, banketten en festivals met atletische of andere competitie dikwijls een expliciet politieke boodschap hadden. Vaak gaven ze uitdrukking en vorm aan een nieuwe maatschappijopvatting die de stad representeerde als een hiërarchie van statusgroepen, die op zijn beurt weer geïntegreerd was in het symbolische kader van een wereldrijk met een koning of keizer aan het hoofd. Het rijke feestelijke leven in de Grieks-Romeinse stad is zo gezien een cruciaal onderdeel van de politieke cultuur.

De geschiedenis van politiek in de postklassieke polis is niet gericht op een marginaal verschijnsel, maar op een belangrijke – maar nog relatief onderbelichte – schakel in de geschiedenis van de Westerse politieke cultuur. Dit onderzoek willen wij een vaste plaats geven binnen het Kossmann Instituut, in de overtuiging dat de geschiedenis van politiek van alle perioden beter gedijt als men de ogen geopend houdt voor diachrone en comparatieve dimensies van het eigen onderzoek.

Noten

¹ P. Cartledge, ‘Greek political thought: the historical context’, in: C. Rowe en M. Schofield ed., *The Cambridge history of Greek and Roman political thought* (Cambridge 2000) 11-22.

² Ibidem, 11-12.

³ P. Vidal-Naquet, ‘Tradition de la démocratie grecque’, voorwoord in: M.I. Finley, *Démocratie antique et démocratie moderne* (Paris 1976) 7-44.

⁴ Zie bijvoorbeeld D. Inglis en R. Robertson, ‘Beyond the gates of the polis: reconfig-uring sociology’s ancient inheritance’, *Journal of Classical Sociology* 4 (2004) nr.2, 165-189.

⁵ A. Molho, K. Raaflaub et al., ed., *City states in classical Antiquity and Medieval Italy* (Wiesbaden/Ann Arbor 1991); D. Cannadine en S. Price ed., *Rituals of royalty. Power and ceremonial in traditional societies* (Cambridge 1987).

⁶ S. Goldhill, ‘Greek drama and political theory’, in: C. Rowe en M. Schofield ed., *The Cambridge history of Greek and Roman political thought* (Cambridge 2000) 60-88.

⁷ T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002); O.M. van Nijf, ‘Global players: Athletes and performers in the Hellenistic and Roman World’, nog te verschijnen.

⁸ H. Roodenburg, *The eloquence of the body. Perspectives on gesture in the Dutch Republic* (Zwolle 2004); O. M. van Nijf, ‘Athletics, andreia and the askesis-culture in the Roman East’, in: I. Sluiter en R. Rosen ed., *Andreia. Proceedings of the first Leiden-Penn colloquium on ancient values* (Leiden 2002).

⁹ Het standaardwerk over de geschiedenis van de postklassieke polis blijft A.H.M. Jones, *The Greek city. From Alexander to Justinian* (Oxford 1940).

¹⁰ W.G. Runciman, ‘Doomed to extinction: the polis as an evolutionary dead-end’, in: O. Murray en S. Price ed.,

- The Greek city from Homer to Alexander* (Oxford 1990) 347-368. Voor de suggestie dat de polis 'vermoord' is: G.E.M. De Ste. Croix, *The class struggle in the ancient world from the Archaic age to the Arabic conquests* (London 1983; 2e druk) 300 ff. en 518 ff.
- ¹¹ M. Wörrle en P. Zanker, *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium, München* 24. bis 26. Juni 1993. Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte. Band 47 (München 1995), J. Ma, 'Peer polity interaction in the Hellenistic age', *Past and Present* (2003), nr. 180, 9-39.
- ¹² J. Ma, 'The epigraphy of Hellenistic Asia Minor: A survey of recent research (1992-1999)', *American Journal of Archaeology* 104 (2000) 95-121, aldaar 108.
- ¹³ Ma, 'Peer polity interaction'; F. W. Walbank, 'Macedonia and the Greek Leagues' in: F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen en R. M. Ogilvie ed., *The Cambridge ancient history, Second edition*. VII.1. The Hellenistic world (Cambridge 1984) 446-481.
- ¹⁴ Pausanias 10.4.
- ¹⁵ Plutarchus, *Praecepta gerendae rei publicae* (798a-825f.).
- ¹⁶ Voor voorbeelden: P.J. Rhodes en D.M. Lewis, *The decrees of the Greek states* (Oxford 1997).
- ¹⁷ Over dit proces: De Ste. Croix, *The class struggle*.
- ¹⁸ Plutarchus *Praecepta gerendae rei publicae* 813 (15).
- ¹⁹ P. Weiss, 'Auxe Perge. Beobachtungen zu einem bemerkenswerten städtischen Dokument des späten 3. Jahrhunderts n. Chr.' *Chiron* 21 (1991) 353-384.
- ²⁰ In het kader van dit project zijn tot nog toe de volgende internationale workshops georganiseerd: *Political Culture in the Postclassical city* (Groningen 2003); *Communities within the Postclassical City* (Royal Holloway 2004); *Feeding the ancient Greek City* (Athene 2004); *Cults, Creeds and Contests in the Postclassical City* (London, Institute of Classical Studies 2006); *'Urban elites and Territorial Power Structures in Antiquity and Late Medieval and Early Modern Societies'* (Groningen 2006).
- ²¹ A.J. Zuiderhoek, *Citizens, elites and benefactors. The politics of public generosity in Roman Asia Minor* (Diss. Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen 2005); vergelijk ook E.C.L. van der Vliet, 'Pride and participation. Civic identity and civic participation in the Hellenistic Polis' te verschijnen in de congresbundel van de Groningse workshop *Political Culture in the Postclassical City* (zie noot 20).
- ²² O. van Nijf, 'Athletics and *paideia*: Festivals and physical education in the world of the Second Sophistic', in: B. E. Borg ed., *Paideia: the world of the Second Sophistic* (Berlin-New York 2003) 203-228.
- ²³ Vergelijk voor een eerste aanzet: O. van Nijf, 'Inscriptions and civic memory in the Roman East', in: A. Cooley ed., *The afterlife of inscriptions*. Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplements, 75. (London (2000) 21-36; J. Ma, 'The epigraphy of Hellenistic Asia Minor', 107-111.
- ²⁴ S. E. Alcock, *Graecia capta. The landscapes of Roman Greece* (Cambridge 1993) 93; voor de eremonumenten vgl. Van Nijf, 'Inscriptions and civic memory in the Roman East'.
- ²⁵ Lopend promotieonderzoek van drs. C.P. Dickenson.
- ²⁶ Lopend promotieonderzoek van drs. C.G. Williamson.
- ²⁷ A. Chaniotis, 'Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik', in: M. Wörrle en P. Zanker, *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus*, (München 1995) 147-172. Vgl. O.M. van Nijf, 'Local heroes: Athletics, festivals and elite self-fashioning in the Roman East', in: S. Goldhill ed., *Being Greek under Rome* (Cambridge 2001) 331-334.
- ²⁸ Een van de meest spectaculaire voorbeelden is de heerserscultus in het laat Hellenistische Commagene, het onderwerp van het lopende promotieonderzoek van drs. M.P. Schipperheijn.
- ²⁹ Van Nijf, 'Local heroes'.

Politiek en pers in de vroegmoderne tijd

Joop W. Koopmans

Macht kan niet worden uitgeoefend zonder eigenschappen en instrumenten die gezag en prestige opleveren. Zelfs de meest charismatische machthebbers hebben altijd allerlei middelen gehanteerd om hun beleid te legitimeren en hun positie te versterken. Woord en geschrift zijn daarbij van onschatbare waarde gebleken. Vooral de drukpers heeft geresulteerd in ongeken- de mogelijkheden tot het beheersen van bevolkingen en het beïnvloeden van de publieke opi- nie. Tenminste, zolang die drukpers via censuurmaatregelen te beheersen en te controleren viel. Politieke tegenstanders kunnen immers via antipropaganda de zittende machthebbers danig dwarszitten en zelfs regimes omverwerpen. Dat bleek al tijdens de Reformatie, toen de drukpers voor het eerst op grote schaal werd geëxploiteerd. Zowel voor- als tegenstanders van nieuwe opvattingen gingen gebruik maken van de nieuwe techniek. Met hun producten droe- gen zij in belangrijke mate bij aan een herschikking van de kerkelijke en politiek-staatkundi- ge kaart van Europa. Ook de strijd om het voortbestaan van de Nederlandse Republiek is zoals bekend met meer dan alleen militaire middelen gevoerd. Vele propagandistische nieuwstjedin- gen, pamfletten en prenten zijn op grote schaal verspreid om de eigen standpunten kracht bij te zetten en die van de tegenstanders te weerleggen.

Het verband en de wisselwerking tussen politiek en pers zijn kortom evident. Politieke wetenschappers en mediahistorici kunnen het daarover eens zijn. Hun onderzoeksresultaten zouden echter nog veel meer gecombineerd kunnen worden dan nu het geval is, om zo tot een beter begrip te komen van politieke gedragingen en de uitwerking van persuitingen op het politieke leven. Dit geldt ook voor het onderzoek naar de vroegmoderne tijd, waarin politie- ke pamfletten een uitermate belangrijke rol speelden, de eerste gedrukte kranten en nieuws- boeken verschenen en langzaam een politieke pers ontstond. Veel van dit materiaal is nog onvoldoende bestudeerd.

Bovendien wordt de relatie tussen politiek en pers voor de vroegmoderne eeuwen nog niet altijd automatisch gelegd.¹ In 2005 werd in het Gutenbergmuseum te Mainz stilgestaan bij het feit dat de eerste gedrukte krant toen 400 jaar eerder was verschenen. Dat was de *Relation aller fürnemmen und gedenckwürdigen Historien in Strasbourg* van Johann Carolus.² Het symposium '400 Jahre Zeitung 1605-2005' begon met voordrachten over de start van de gedrukte krant in diverse Europese landen en regio's. Verschillende sprekers hielden hun lezing beperkt tot een overzicht van waar en hoe de eerste kranten in hun land waren versche- nen, wie aan de wieg daarvan hadden gestaan, welke oplage deze (mogelijk) hadden gehad en meer van dergelijke wetenswaardigheden, die zonder twijfel van belang zijn.³ Hun verha- len zouden echter veel meer zeggingskracht hebben gehad, wanneer zij ook meteen de mee- of tegenwerking van de toenmalige autoriteiten, de mate van vrijwel overal toegepaste cen- suur en de effecten van de inhoud van die vroege kranten op het politieke bedrijf aan de orde hadden gesteld. Europese overheden gingen immers weldra kranten benutten om afkondigin- gen te doen en nieuwe maatregelen bekend te maken, bijvoorbeeld op het gebied van de belas- tingen. Ook zouden er spoedig nieuwsberichten komen die voor de gezagsdragers onwelkom waren en zelfs diplomatieke betrekkingen dreigden te verstoren. De autoriteiten beantwoor- den zulke berichten doorgaans met corrigerende strafmaatregelen en preventieve censuur.⁴

In de komende jaren kan het nu vaak tijdrovende onderzoek naar de relatie tussen de

vroegmoderne politiek en pers nieuwe impulsen krijgen, zodra de digitalisering van persmateriaal uit deze periode zijn beslag heeft gekregen.⁵ Het zal dan eenvoudiger worden bepaalde soorten van berichtgeving op te sporen en aan te geven wanneer specifieke tendensen zijn begonnen.⁶ Ook kunnen dan de mate waarin courantiers nieuwsberichten kopiëerden en de snelheid waarmee berichten zich verspreidden eenvoudiger in kaart gebracht worden. Met zulke kennis valt ons inzicht in bijvoorbeeld de reacties op de vroegmoderne politieke machtsdragers en de toenmalige diplomatieke betrekkingen te vergroten. Ook het onderzoek naar staats- en natievorming is bij dit soort gegevens gebaat. Wanneer en waar werd bijvoorbeeld het nieuws van overwinningen en verliezen tijdens oorlogen bekend gemaakt en hoe werd dit nieuws eventueel door de autoriteiten gemanipuleerd? Het moderne nationalisme wordt altijd terecht gekoppeld aan de Franse Revolutie en de negentiende eeuw. Maar dat betekent niet dat er in de voorgaande eeuwen geen groepsversterkende processen zijn geweest die al natievormend waren. Zo werden er tijdens de oorlogen van Lodewijk XIV fabels, prenten en pamfletten in omloop gebracht, waarin Fransen en Nederlanders elkaar over en weer via dieren – bijvoorbeeld de Franse haan en de Nederlandse kikker – negatieve eigenschappen toedichtten.⁷ Ook kranten hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld.

Wat betreft de vroegmoderne kranten zijn niettemin enkele relativeringen hier op hun plaats, om al te hooggespannen verwachtingen te voorkomen. In deze kranten onthielden de nieuwsschrijvers zich tot ver in de achttiende eeuw van commentaar op het politieke bedrijf en behandelden zij amper het binnenlandse politieke nieuws. Hun kranten hebben dus voor de politieke geschiedschrijving een beperkte waarde, al is het natuurlijk ook interessant om te bekijken waarover juist niet werd geschreven. Voor de Nederlandse politieke en diplomatieke geschiedenis zullen buitenlandse kranten soms een aanvulling kunnen bieden, omdat de kranten elders in Europa met vergelijkbare beperkingen te maken hadden. Zo viel er op een gegeven moment in de Engelse kranten meer over de Republiek te lezen dan in de Nederlandse kranten en omgekeerd. Maar zelfs dan levert het vroegmoderne krantenmateriaal voor de politieke geschiedschrijving veel minder op dan hedendaagse kranten dat doen. Het oude persmateriaal zal hoe dan ook moeten worden gecombineerd en vergeleken met andere bronnen, zoals staatsstukken, correspondenties, dagboeken, et cetera. Maar dit laatste is een open deur, want immers vanzelfsprekend bij elk type historisch onderzoek.

Ook in de vroegmoderne tijd is macht uiteraard niet alleen bevestigd en versterkt – of juist bestreden – met woorden en teksten, al of niet gedrukt. Er was al eeuwen sprake van veel meer middelen die in de strijd werden geworpen. Heersers maakten bijvoorbeeld gebruik van gedenkpenningen en muntstukken (met daarop afbeeldingen van hun gezicht), chique kleding en sieraden, fraaie rijtuigen, (het aanbieden van) luxe maaltijden, propagandistische schilderijen en andere kunstvoorwerpen zoals beeldhouwwerken, indrukwekkende gebouwen, theater- en muziekvoorstellingen, vuurwerken en andere vormen van vermaak, enzovoort. Pracht en praal was er bij alle voorkomende plechtigheden, zoals de ontvangsten van buitenlandse gezantschappen, blijde intredes van troonopvolgers, en de bijzondere momenten in de levens van heersende dynastieën (geboortes, dopen, huwelijken, kroningen en begrafenissen).⁸ Vele kanonschoten zijn gelost om koninklijke geboortes aan te kondigen.

Bij de meeste vroegmoderne plechtigheden kon natuurlijk slechts een gering deel van de bevolking aanwezig zijn, ervan genieten en profiteren, of zijn afschuw erover uitspre-

ken.⁹ De (politieke) effecten werden echter aanzienlijk versterkt door berichten in de pers en de uitgave van – al dan niet geautoriseerde – rapportages in pamfletvorm, met uitgebreide beschrijvingen van het verloop van de plechtigheden en verklaringen van het ceremonieel en eventuele bezienswaardigheden. Bij blijde inkomsten werden er bijvoorbeeld triomfbogen ingericht met daarop teksten en schilderijen die verwezen naar glorieuze momenten uit het eigen verleden. Vertalingen van de verklarende pamfletten waren vervolgens bedoeld om het prestige van de betrokken machthebbers in het buitenland te verhogen.

Een grappig maar typerend voorbeeld in dit verband is het strooien van geldstukken door Frederik de Grote toen hij voor het eerst als koning van Pruisen door de straten van Berlijn reed. Zo maakte hij de aanwezige onderdanen meteen duidelijk dat hij een geheel andere vorst zou zijn dan zijn extreem zuinige vader. Slechts weinigen schoten natuurlijk werkelijk met deze weinig doelgerichte actie van de koning op, maar het nieuws over Frederiks gulle gedrag kwam zelfs in buitenlandse periodieken terecht.¹⁰ Zo werd tot ver over de landsgrenzen van Pruisen het imago bepaald dat de nieuwe vorst wilde opbouwen. De lezers dienden te concluderen dat de Pruisische bevolking nu een monarch had die goed wilde doen en oog had voor zijn arme bevolking. Weldra zou blijken dat Frederik de mensen zand in de ogen had gestrooid, maar dat is een ander verhaal.

In de komende jaren zullen allerlei vormen van communicatie en interactie tussen autoriteiten en onderdanen in de vroegmoderne tijd nader worden bestudeerd in het project 'Authority and Persuasion: The Functioning of Commonplaces in Western Europe (c. 1500-c. 1800)'.¹¹ Het gaat hier om een samenwerkingsverband tussen de universiteiten van Durham, Groningen en Kopenhagen, dat in de periode 2006-2008 drie workshops en eventueel bundels beoogt op te leveren. De term 'gezag' zal in dit project ruim worden opgevat en niet beperkt blijven tot wereldlijke autoriteiten. Voor de vroegmoderne tijd zou dit immers onverstandig zijn, gezien de verwevenheid tussen staat en kerk. Verder moet men bij 'onderdanen' in dit geval denken aan degenen die niet tot de politieke elite behoorden, de deels nog ongeletterde massa. Hoe werd deze massa, die het merendeel van de belastingen moest opbrengen en de vorst kon steunen in diens conflicten met de adel en de clerus, bespeeld? Anders gezegd: welke 'taal' spraken de autoriteiten en hoe veranderde die in de loop van de tijd? Welke uitwerking had het gehanteerde ceremonieel op de bevolking? Hoe reageerden machthebbers op het ontstaan van nieuwe politieke groepen en protestbewegingen? Het is de bedoeling deze en soortgelijke vragen te bestuderen aan de hand van een breed scala aan bronnen. Ook in dit project mogen kranten en andere persuitingen uiteraard niet ontbreken. Vooral (steekproeven in) langlopende titels kunnen waardevol zijn voor het onderzoek naar verschuivingen in de 'politieke taal' op langere termijn.

Een bijzondere categorie binnen het vroegmoderne gedrukte (pers)materiaal vormen de nieuws- en propagandaprenten, die los werden verkocht maar ook in groten getale zijn afgedrukt in pamfletten, nieuwsboeken en vergelijkbare periodieken. Historici hebben nog slechts beperkt onderzoek gedaan naar de politieke waarde en effecten van deze afbeeldingen. Dit is deels te verklaren uit het gegeven dat er voor de interpretatie van veel prentmateriaal nogal specifieke kennis is vereist, vooral kunsthistorische. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat enkele recente Nederlandse studies juist afkomstig zijn van kunsthistorici.¹² Zelf hoop ik de komende tijd aan dit onderzoek een verdere bijdrage te leveren door de circa zestig titelprenten van het nieuwsboek *Europische Mercurius* samenhangend te analyseren.¹³ De redacteurs van dit nieuwsboek pretendeerden 'objectieve' nieuwsfeiten

te presenteren en de titelprenten lijken oppervlakkig gezien slechts vooruitwijzingen naar het nieuws in de corresponderende delen te zijn. Maar schijn bedriegt ook hier. Men hoeft niet slechts tussen de regels door te lezen om de politieke standpunten van de redacteurs te kunnen traceren. De gekozen onderwerpen, symbolen en allegorische vergelijkingen op de titelprenten weerspiegelen bovendien overduidelijk de dominante politieke opvattingen van destijds.

Er ligt kortom voldoende materiaal om nieuw licht te werpen op de relatie tussen politiek en pers in de vroegmoderne tijd. Het thema leent zich uitstekend voor internationale vergelijking en kan bovendien tot andere perioden worden uitgebreid. Met name in de Westerse wereld is de politieke macht van de pers immers alleen maar toegenomen sinds de persvrijheid (grond)wettelijk werd gegarandeerd.

Noten

¹ Deze relatie wordt wel gelegd in bijvoorbeeld de volgende recente bundels: B. Dooley en S. Baron ed., *The politics of information in early modern Europe* (Londen en New York 2001); J.W. Koopmans ed., *News and politics in early modern Europe, 1500-1800* (Leuven 2005); en H. Cools, M. Keblusek en B. Noldus ed., *Your humble servant. Agents in early modern Europe* (Hilversum 2006).

² In 1605 verschenen te Antwerpen ook de eerste gedrukte exemplaren van Abraham Verhoevens *Nieuwe tydinghen*, maar deze periodiek wordt vanwege zijn onregelmatige verschijning – enigszins ten onrechte – niet als een echte krant beschouwd.

³ De (werk)titel van de congresbundel, die eind 2006 verschijnt: J. Wilke en M. Welke ed., *400 Jahre Zeitung. 1605-2005. Referate des Internationalen Symposiums im Gutenberg-Museum Mainz, 22. bis 24. Juli 2005* (Bremen 2006).

⁴ Over het censuurbeleid van de Nederlandse Republiek als reactie op buitenlandse klachten en dergelijke zie J.W. Koopmans, 'Om de lieve vrede? Buitenlandse invloeden op de Nederlandse censuur in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 11 (2004) 83-97; en idem, 'Dutch censorship in relation to foreign contacts (1581-1795)' in: H. Brand ed., *Trade, diplomacy and cultural change. Continuity and change in the North Sea area and the Baltic c. 1350-1750* (Hilversum 2005 [=2006]) 220-237.

⁵ De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag is begonnen met het scannen van vier eeuwen kranten (www.kranten.kb.nl). Gezien het fragmentarische karakter van de oudste kranten is het te hopen dat instellingen in binnen- en buitenland de handen ineen zullen slaan. Van de zeventiende-eeuwse Nederlandse kranten liggen namelijk ook vele unieke exemplaren in het buitenland. Zie bijvoorbeeld de inventarisaties van I. Maier, 'Amsterdamer und Haarlemer Zeitungen ("Couranten") des 17. Jahrhunderts im Niedersächsischen Staatsarchiv zu Oldenburg', *Gutenberg-Jahrbuch* 78 (2003) 170-191; en 'Niederländische Zeitungen ("Couranten") des 17. Jahrhunderts im Russischen Staatsarchiv für alte Akten (RGADA), Moskau', *Gutenberg-Jahrbuch* 79 (2004) 191-218.

⁶ Een belangrijke voorwaarde is dat er gunstige zoekmogelijkheden toepasbaar zullen zijn. Maar zelfs daarzonder zal er in ieder geval sprake van tijdswinst zijn, omdat het raadplegen van digitaal materiaal veel sneller gaat dan onderzoek in instellingen in binnen- en buitenland.

⁷ Zie bijvoorbeeld P.J. Smith, 'Zon en moeras, hanen en kikkers: nationale beeldvorming in fabel en pamflet omstreeks 1672' in: K. Enenkel, S. Onderdelinden en P.J. Smith ed., *Typisch Nederlands. De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Voorthuizen 1999) 73-91.

⁸ Hierover bijvoorbeeld de binnenkort te verschijnen bundel *Selling and rejecting politics in early modern Europe* (M. Gosman en J.W. Koopmans ed.).

⁹ Wat betreft het laatste valt te denken aan terechtstellingen van belangrijke politieke figuren, zoals de Nederlandse raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt en de Engelse koning Karel I. Ook dit type gebeurtenissen en de voorafgaande processen zijn uiteraard manifestaties van macht.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het Nederlandse nieuwsboek *Europische Mercurius* (1740) I, 310-313.

¹¹ In de door NWO gesubsidieerde projectaanvraag wordt het begrip 'commonplace' als volgt toegelicht: "Commonplace" is understood as cultural material that has a history of use in a given society/language community (diachronic dimension), and that is widely used within that society (synchronic dimension). It should be semantically unproblematic, i.e. its range of meanings should be clearly mapped and commonly accepted as self-

evident (“common sense”), and appeal to universal wisdom.’

¹² Dit zijn D.R. Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)* (Zutphen 2003) en C.M Klinkert, *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005).

¹³ Inmiddels zijn drie voorstudies gereed: ‘Nieuwsprenten in de *Europische Mercurius* van 1730-1733’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 6 (2003) 5-27; ‘Jan Goeree en zijn ontbrekende titelgedichten in de *Europische Mercurius* (1713, 1718, 1719 en 1727)’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 26 (2003) 73-90; en ‘Politics in title prints. Examples from the Dutch news book *Europische Mercurius* (1690-1756)’ in: M. Gosman en J. W. Koopmans ed., *Selling and Rejecting Politics in Early Modern Europe* (Leuven [ter perse]) 135-149. In het laatstgenoemde artikel komen vooral de titelprenten van 1691, 1702, 1723 en 1725 aan de orde.

De veranderende rol van de openbare ruimte in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw

Janny de Jong

Als de huidige historicus onderzoek wil doen naar de expansie van de openbare ruimte en de vaak daaraan gekoppelde democratisering, moet hij erop bedacht zijn dat de primaire betekenis van het begrip in de loop der jaren sterk is gewijzigd. Nog geen eeuw geleden bijvoorbeeld stond 'publiek domein' letterlijk voor land dat tot het gemeenschappelijke bezit behoort. Een op het oog interessante en veelbelovende titel, *The public domain and democracy*, geschreven door de Amerikaanse historicus Robert Tudor Hill in 1910, behandelt bijvoorbeeld de problemen die in Amerika ontstonden door de trek naar het westen waarbij de nieuwkomers zich natuurlijke hulpbronnen toeëigenden en in botsing kwamen met het principe van het 'publieke domein'. Hills monografie bouwde voort op de beroemde *frontier*-these uit 1893 van Frederick Jackson Turner die de aanwezigheid van uitgestrekte gebieden vrij land van cruciale betekenis achtte voor de ontwikkeling van de Amerikaanse vrije geest en in de acties van de 'squatters', de kolonisten die onontgonnen land in bezit namen, een vorm van democratie zag.¹

Tegenwoordig wordt het publieke domein of de openbare ruimte steeds meer als synoniem gezien voor de publieke sfeer. Publieke sfeer is dan weer een ander woord voor openbaarheid. Maar deze begrippen dekken elkaar niet helemaal omdat openbaarheid een breder concept is. Waar in het Engels 'public sphere' vooral een ruimtelijk begrip is, wordt in het Duits – en overigens ook in het Nederlands – onder *Öffentlichkeit* ook sociale 'openheid' verstaan. Dat hier eerst het Duitse begrip *Öffentlichkeit* is genoemd is natuurlijk een verwijzing naar de baanbrekende studie *Strukturwandel der Öffentlichkeit* van de Duitse socioloog Jürgen Habermas uit 1962. In dit boek betoogde Habermas dat er een duidelijke relatie bestond tussen politiek en cultuur, aangezien culturele instellingen transformeerden onder invloed van veranderingen in de politiek, die op hun beurt beïnvloed werden door sociaal-economische ontwikkelingen. Met name nadat Habermas' studie in 1989 in het Engels was verschenen, gaf het inspiratie voor nieuw onderzoek en stimuleerde het een debat over de betekenis van de publieke sfeer. Engelstalige studies over de 'publieke sfeer' zijn vaak rechtstreeks te herleiden tot Habermas studie, zo concludeert de samensteller van een bibliografie over het begrip *Öffentlichkeit* in 1994.²

Omdat Habermas zo'n belangrijke rol speelde in de discussie over het publieke domein, is het zinvol hier kort op zijn ideeën over dit onderwerp in te gaan. Hij vatte ze samen in een lemma over de publieke sfeer voor de *Fisher Lexicon*. Hij definieert het begrip publieke sfeer voorzichtig als een omgeving waarin iets wat de publieke opinie 'benadert' kan worden gevormd.³ De staat maakt zelf geen deel uit van de publieke sfeer, maar wordt er wel door gecontroleerd en kan in zekere zin worden beschouwd als de uitvoerder van de openbare mening. Zo'n publieke opinie kon pas ontstaan toen rationeel denkende burgers hun opwachting maakten in de achttiende eeuw, en in kranten en tijdschriften de publieke macht werd becommentarieerd. Kranten speelden in dit proces een essentiële rol doordat zij veranderden van bringers van nieuwtjes in vormers en leiders van de publieke opinie. Pas toen de burgerlijke constitutionele staat werd gevestigd, kon de pers afstand doen van deze polemische stellingname. Aan de publieke sfeer deden allengs meer personen mee; de burgers verloren hun exclusieve positie. De publieke sfeer werd met andere woorden een

ruimte waarin belangen van verschillende sociaal-economische groepen met elkaar botsten. In zijn boek noemde Habermas ook de ondermijning van de publieke sfeer na 1870, toen het georganiseerde kapitalisme zijn intrede deed in de vorm van kartels en trusts. Het parlement bleef weliswaar bestaan, maar de beslissingen waren niet uitsluitend meer een reactie op of gevolg van het publieke debat. De ‘klassieke’ functie van de openbare mening als representant van het algemeen belang erodeerde met andere woorden steeds meer. De pers veranderde bijvoorbeeld steeds meer in een primair commercieel instituut waarin de belangen van de adverteerders allengs een bepalende invloed kregen. Massacultuur was vooral een gemanipuleerde cultuur.⁴

Habermas kreeg onder andere kritiek uit historische kring op zijn visie betreffende de burgers in de achttiende eeuw en ook op zijn ideaaltype. Was er ooit wel een plaats waarin werkelijk onafhankelijk debat had plaatsgevonden? Ook werd de grote nadruk op de betekenis van de burgerlijke elite becommentarieerd.⁵ Het intrigerende was dat Habermas zo scherp de nadruk legde op de wisselwerking tussen publiek en staat en politiek en cultuur. Dit verband was vaak alleen als context, als achtergrond van de politiek gezien.⁶ Zijn marxistische inspiratie klinkt door in zijn zienswijze dat er een heel duidelijk verband bestaat tussen materiële omstandigheden en ideeën.

De politieke cultuur, waaronder ik versta de geschiedenis van de politiek in zijn cultureel-maatschappelijke context, is inmiddels een geaccepteerd onderzoeksterrein. De betekenis van symbolen, de culturele vorm van politieke identiteiten in bijvoorbeeld het nationalisme, de politieke stijl, zijn alle hieraan gelieerde en geïnspireerde onderzoeksterreinen.⁷ Ook over de ontwikkeling en uitbreiding van de openbare ruimte in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw is het laatste woord nog lang niet gezegd; het is een belangrijk thema geworden in de geschiedenis van de politieke cultuur en politieke geschiedenis, zowel in als buiten Europa. In voormalige koloniën als India en Indonesië was het in belangrijke mate de pers die functioneerde als bewustmaker en katalysator van sociale en politieke vraagstukken die gekoppeld waren aan de koloniale status van die gebieden.

Ook in Japan, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw een belangrijke transformatie doormaakte op sociaal, economisch, juridisch en politiek terrein, vond een duidelijke uitbreiding van de openbare ruimte plaats. Eén van de meest interessante veranderingen vanuit het oogpunt van de politieke cultuur en de expansie van de publieke sfeer, is de ontwikkeling van de pers aldaar en het ontstaan van tal van politieke verenigingen en *debating societies* die een nieuwe politieke inrichting van de Japanse staat en maatschappij beoogden. Anders dan wel is aangenomen, werd de politieke en maatschappelijke hervorming in Japan niet uitsluitend van boven opgelegd, maar werd er zowel in steden als op het platteland in de jaren 1870 en 1880 druk gesproken over politieke veranderingen en democratisering.⁸ De belangrijke rol van de pers en de publieke opinie werd overigens door de politieke leiding wel onderkend maar niet altijd gewaardeerd, zodat in 1887 een keizerlijke ordinantie werd uitgevaardigd waarin publieke ontmoetingen, toespraken en pers onder strenge regels werden geplaatst.

In Nederland zijn de afgelopen jaren veel interessante studies verschenen die de politieke cultuur centraal stellen, onder andere in het NWO-project ‘De natiestaat’. De inhoudelijke betekenis van de pers in het publieke debat is echter niet systematisch onderzocht. Op dat laatste onderwerp wil ik tot slot ingaan als explicatie van mijn eigen invalshoek in onderzoek gelieerd aan het Kossmann Instituut. Het betreft de betekenis van het koloniale debat in de jaren 1848-1918.

De ontwikkeling van de moderne staat in Nederland wordt in de historiografie gewoonlijk tussen 1848 en 1918 gedateerd. Het is het tijdvak waarin de parlementaire democratie tot stand komt en de rurale maatschappij zich ontwikkelt tot een industriële. In die jaren spelen belangrijke conflicten die de gehele samenleving doordringen: de ‘sociale kwestie’, de ‘schoolkwestie’ en de ‘kiesrecht kwestie’. Daarnaast is er nog een vierde, de ‘koloniale kwestie’, waarvan men tot op heden aanneemt dat het debat hierover zich tot de politieke elite beperkte. Koloniale vraagstukken zouden daarom een geringe rol hebben gespeeld in het veranderingsproces dat de maatschappij in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft doorgemaakt. De vraag moet worden opgeworpen of dit beeld correct is.

De tweede helft van de negentiende eeuw is ook de periode van het moderne imperialisme en een zich krachtig ontwikkelend nationalisme. Met name in Groot-Brittannië is in de laatste twee decennia onderzoek gedaan naar de relatie tussen imperialisme en *popular culture* alsook naar de invloed van de publieke opinie op het politieke debat over het imperialisme.⁹ Aangetoond is dat die invloed veel groter is geweest dan tot op heden werd aangenomen. In navolging van het Britse onderzoek is er in het kader van het grootschalige NWO prioriteitenprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’ een soortgelijke studie gemaakt.¹⁰ Eén van de conclusies van dit onderzoek is dat zich een nieuw nationaal bewustzijn in de Nederlandse samenleving ontwikkelde, ontleend aan de eigen verichtingen in Indië en de ‘stamverwante’ Boeren in Zuid-Afrika. De stelling lijkt gewettigd dat daarmee het bezit en de inrichting van de koloniën geleidelijk een publieke zaak werden.

Uit de historiografie valt dit echter tot op heden niet op te maken. Tot nog toe is het overheersende beeld dat het koloniale beleid voornamelijk een zaak was van de minister van Koloniën, de gouverneur-generaal in Nederlands-Indië en slechts enkele koloniale specialisten. Uit de stroom van artikelen in kranten en tijdschriften die in die periode verschenen, alsook uit particuliere briefwisselingen en andere egodocumenten (gedenkschriften, dagboeken en dergelijke) lijkt echter een geheel ander beeld naar voren te komen. Politici hielden in toenemende mate rekening met wat en hoe er in de pers werd geschreven over koloniale aangelegenheden en bewindslieden probeerden op deze berichtgeving invloed uit te oefenen.

De centrale vraagstelling in mijn onderzoek op dit terrein is welke invloed de publieke discussie op het koloniale beleid heeft gehad in de periode 1848-1918. In welke mate hebben politici en ambtenaren zich laten beïnvloeden door discussies zoals deze in het publieke domein zijn gevoerd? Welke rol hadden pressiegroepen en genootschappen? Wat vertelt ons dat over de betekenis van de koloniale kwestie voor de modernisering van de Nederlandse samenleving?

Dit onderzoek sluit aan bij het huidige onderzoek in met name Groot-Brittannië en Nederland. Nu in de afgelopen decennia in beeld is gebracht hoe koloniaal bezit zich manifesteerde in het publieke domein, kan de volgende stap worden gezet: de invloed van de openbare discussie op het politieke debat en de betekenis hiervan voor de Nederlandse politieke cultuur. Deze invloed is waarschijnlijk veel groter dan tot op heden is aangenomen.

Naar verwachting laat dit onderzoek ook zien dat de these van Habermas over de rol van de pers in het publieke domein te pessimistisch en te beperkt is. Het spanningsveld tussen enerzijds een commercieel product en anderzijds een informatiemedium en opinievormer is onlosmakelijk verbonden aan de pers, hetgeen ook al zo was in de achttiende eeuw – zie hiervoor de bijdrage van Joop Koopmans aan deze bundel. Commercialisering van de pers

en ook manipulering van de lezer vonden zeker in toenemende mate in de negentiende eeuw en daarna plaats, maar het is wel boud gesteld dat daarmee het publieke debat en de publieke ruimte als geheel werden ondermijnd. Het tegenovergestelde was eerder het geval.

Is dit alles gerechtvaardigd, dan kan dit leiden tot een fundamentele bijstelling van het bestaande beeld over de betekenis van de koloniale kwestie voor de politieke cultuur.

Noten

¹ Zie bijvoorbeeld Malcolm J. Rohrbough, 'Frederick Jackson Turner and the significance of the public domain in American history', *Journal of the Early Republic* 13 (1993), no. 2, zomer, 179-193, aldaar 181-183.

² Arthur Strumm, 'A bibliography of the concept Öffentlichkeit', *New German Critique* (1994) nr. 61, winter, 161-202, aldaar 161.

³ Jürgen Habermas, 'The public sphere: an encyclopedia article (1964)' Oorspr. in *Fisher Lexicon, Staat und Politik*, nieuwe editie (Frankfurt am Main 1964), vertaald door Sara Lennox en Frank Lennox, *New German Critique* no. 3 (1974), herfst, 49-55, aldaar 49.

⁴ Jürgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere. An enquiry into a category of bourgeois society*, vertaald uit het Duits door Thomas Burger met hulp van Frederick Lawrence (Cambridge, Mass. 1989) 180-211.

⁵ Peter Uwe Hohendahl, 'Critical theory, Public Sphere and Culture. Jürgen Habermas and his critics', *New German Critique* (1979) nr. 16, winter, 89-118, aldaar 92-96.

⁶ Vergelijk de bespreking van het begrip politieke cultuur in het kader van politicologisch onderzoek door John Street, 'Political culture – from civic culture to mass culture', *British journal of political science* 24 (1994), nr. 1, January, 95-113.

⁷ Ibidem.

⁸ Janny de Jong, "'The principles of steam": political transfer and transformation in Japan, 1868-89' *European Review of History – Revue européenne d'Histoire* 12 (2005) 269-290.

⁹ Bijvoorbeeld John M. MacKenzie, *Propaganda and Empire. The manipulation of British public opinion 1880-1960* (Manchester 1984); en John M. MacKenzie ed., *Imperialism and Popular Culture* (Manchester 1986).

¹⁰ Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996); en Jan Bank en Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).

Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis

Huub Wijfjes

De relatie tussen de politiek en media blijft de gemoederen bezig houden. Sterker nog, het is een van de voornaamste thema's in het actuele politieke en politiek-wetenschappelijke debat. Vanuit de politiek en het openbaar bestuur problematiseert men in toenemende mate het functioneren van de media in het algemeen en de journalistiek in het bijzonder. De klacht is bekend: de versoaping en de trivialisering van de politieke verslaggeving, het steeds bijtender cynisme van politieke journalisten, het achtervolgen en belachelijk maken van elk uitgliertje in het openbaar bestuur. De rapporten om daar op een of andere manier een einde aan te maken stapelen zich op. Quasi-creatieve oplossingen zijn er te over. Ik doe slechts een greep uit de oogst van de laatste vijf jaar.

Zo bepleitte de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie onder leiding van oud-staatssecretaris Jacques Wallage in 2001 grootse investeringen in overheidsmedia om een tegenwicht te bieden tegen een blijkbaar vijandig mediaveld. Over het doel doet de Raad niet moeilijk. Dat heet in het ziellose maar gevaarlijke taaltje van de communicatieadviseurs 'uniformering van overheidscommunicatie in alle stappen van het beleidsproces'.¹ En dan was er twee jaar later de Raad voor Openbaar Bestuur (ROB) onder leiding van oud-minister Jos van Kemenade, die met een voor oud-politici opmerkelijke naïviteit heil zag in een grotere afstand tussen politiek en journalistiek, een zogenaamde LAT-relatie.² Hoe zoiets vorm gegeven zou moeten worden in de Haagse wandelgangen waar politici, ambtenaren en journalisten al bijna twee eeuwen intensief dagelijks met elkaar *verkeren*, bleef volstrekt onduidelijk. De ROB leek hier een voorstel te hebben gedaan om de realiteit van de politieke cultuur af te schaffen.

Vervolgens kwam de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), die voorstelde wetenschappelijk onderzoek te doen naar mediagedragingen, een nationaal mediadebat te organiseren en de Raad voor de Journalistiek meer armslag te geven.³ Tot slot pleitten de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en de Visitatiecommissie voor de landelijke publieke omroep voor verhoogde kwaliteitscontrole op publieke media. De Visitatiecommissie wilde de overheid een prestatiecontract laten afsluiten met de publieke omroep, de WRR bepleitte een fundamenteel andere organisatie en financiering van de programmavoorziening.⁴

Een dergelijke opsomming van positief bedoelde oplossingen stemt niet erg vrolijk, maar dan hebben we de meest feestelijke nog niet eens gehad. Die kwam van toenmalig minister van Justitie Piet Hein Donner die in 2004, nota bene op de Dag van de Persvrijheid, dreigde met ingrijpen: 'Bij iedere andere tak van bedrijvigheid waar de producten zo belangrijk zijn voor de samenleving en het gevaar van verlies van kwaliteit zo groot, zou de wetgever allang hebben ingegrepen'.⁵ Het was meer dan een droge constatering van een overheid met een blijkbaar rotsvast geloof in regulering, het was een aanval op de klassieke persvrijheid, die overigens zeer veel overeenkomst vertoonde met de voorstellen tot inperking van de grondwettelijke vrijheden die het vierde kabinet-Colijn in 1938 indiende.⁶

Waar het hier om gaat is niet die verontrustende dreiging van persbreidel (dat zou veel meer aandacht verdienen), maar de analyse die aan al die klachten ten grondslag ligt. De

kern daarvan is dat de media een te grote, zelfs doorslaggevende rol spelen in wat politici zelf graag 'de officiële politiek' noemen. Het gaat niet meer om de inhoud, maar om de vorm en de vent, wordt dan gezegd – waarbij 'vent' staat voor de persoon, vrouw of man. Of zoals de RMO dat drie jaar geleden constateerde: de medialogica en niet de rationele politieke logica regeert het politieke gesprek in de samenleving. De essentie van de gedachtegang is dat de politiek zich meer en meer voegt naar de verhalende structuren en de vormprincipes die zich binnen de sterk geprofessionaliseerde mediapraktijk ontwikkelen. In de medialogica bemiddelen journalisten niet in rationeel geordende informatie (zoals door het opstellen van een uitgewogen verslag van een debat), maar in dramatisch geordende beeldvorming, in vermaak, in nieuws en in andere vormen die hun betekenis niet ontleen aan de politieke inhoud, maar aan de specifieke eigenschappen van het medium. De politiek wordt bijvoorbeeld begrijpbaar gemaakt door partijen, politici, opvattingen en strategieën te interpreteren binnen interpretatiekaders die goed passen bij de retoriek van vooral de visuele media. De belangrijkste daarvan zijn de heldere persoonlijke of karakterologische tegenstelling, de *horse race* naar de macht, en het veronderstelde strategische spel om de macht en invloedrijke posities, inclusief achterkamertjesgedrag, vuile spelletjes, verborgen agenda's, beentjes lichten en baantjesjacht. Dergelijke frames worden voortdurend opgebouwd in steeds nieuwe affaires, conflicten en incidenten.

In de Verenigde Staten en Engeland spreken politicologen en communicatiewetenschappers niet zozeer over het statische begrip medialogica, maar over het meer dynamische 'mediatising of political communication' of 'mediated politics'.⁷ Die formulering duidt er al op dat dergelijke onderzoekers allang niet uitgaan van een eendimensionale invloed vanuit de media op de politiek, zoals eerder in het massacommunicatieonderzoek nog gewoon was. Zij vatten de politieke cultuur op als een veld waar media een onlosmakelijk onderdeel van vormen, zij het dat die media net als de politieke actoren een autonome rol proberen te spelen. Maar in het 'politiek-mediale complex' vormt zich voor de burger elk dag weer de betekenis van de politiek in een voortdurende strijd om de aard en de vorm van wat in de openbaarheid komt. De macht van mediavormen in dat spel is groot, zoals bijvoorbeeld te zien is in de stelselmatige verkorting sinds de jaren zestig van de spreektijd voor een politicus als gevolg van de professioneel-journalistieke belangstelling voor korte en kernachtige verklaringen. Maar de politiek is zeker niet machteloos, zoals blijkt uit de 'amerikanisering' van het politieke bedrijf, inclusief grootscheepse mediamanipulatie (door bijvoorbeeld 'spin doctors').

Politiek en media zijn dus eigenlijk 'partners in crime', maar het blijft een feit dat voor de politieke cultuur de vormopvattingen en stijlconcepties binnen het mediaveld een belangrijke rol spelen. De modernste vormen van mediawetenschap, de cultureel-filosofische mediastudies en de studies naar *popular culture*, kennen al geen enkele twijfel meer over de veronderstelde dominantie van vorm boven inhoud. Daar gaat het alleen nog maar om vorm, esthetica en stijl in een spektakelmaatschappij waarin de officiële politiek slechts een van de speelvelden van een dramademocratie is. De postmoderne socioloog en filosoof Dick Pels heeft het in een recente studie over 'media and the restyling of politics' vrijwel niet meer over de aantrekkingskracht van de ideeën en opvattingen van Pim Fortuyn, maar vooral over diens authentieke persoonlijkheid en de geschiktheid daarvan in een maatschappij waarin vluchtige politieke affecties zich openbaren via spectaculaire televisievertoningen van de realiteit. Fortuyn (een politieke dandy volgens Pels) poseerde als een visionaire leider, die het volk uit de duisternis wilde leiden door zelf authentiek maar uitslui-

tend via media aanwezig te zijn in het politieke debat met andere politici die daar minder of zelfs in het geheel geen aandacht voor hadden. Politiek draait in die visie dus allemaal om esthetische representatie in openbare media; inhoud lijkt gereduceerd tot een randverschijnsel, een bijkomstigheid. Fortuyn was alleen maar een vent in een vorm.⁸

Ook op die gedachte zou het nodige af te dingen zijn, maar waar het hier om gaat is dat in al het gevarieerde onderzoek naar mediatisering van politieke cultuur de historische context ontbreekt. In alle klaagzangen en analyses wordt over het verleden gesproken op een toon alsof het vroeger allemaal anders, beter, hoogstaander, fatsoenlijker, inhoudelijker was. Toen (en dan bedoelt men eigenlijk alles van voor 1960), toen kende ieder zijn plaats, waren de machten nog gescheiden en rapporteerden de media nog respectvol over de politiek. Toen waren er blijkbaar nog geen dominante mediavormen, en van venten had nog niemand gehoord. 'Ach', sprak de antirevolutionaire politicus en oud-predikant en -journalist Anthony Brummelkamp in 1911, 'waar zijn de dagen toen men een hoogstaande pers in Nederland had; een pers die begreep wat het was door juiste voordracht van zaken, door inlichting en voorlichting verkeerde opvattingen te bestrijden, het zakelijke te waardeeren, het verkeerde op waardige wijze af te keuren, en zodoende een gezonde publieke opinie te helpen vormen, in plaats van haar op een vals spoor te leiden of te speculeren op haar lagere instincten?'⁹ Zijn uitspraken geven aan dat er eerder ook sprake was van een problematische verhouding tussen media en politiek.

Uit het schaarse media- en politiekhistorische onderzoek dat naar dit soort onderwerpen is verricht, kan men zonder meer concluderen dat de klacht over de eigenmachtige rol van media om de werkelijkheid te construeren op een manier die verontrustend is voor de 'echte' makers van die werkelijkheid (zoals politici), een constante factor is. Waar komt die permanente klacht vandaan over het ergerlijke geschrijf en gedrijf van de pers die in de negentiende eeuw met zeer grote regelmaat te horen was? En waarop stelde de vooroorlogse klacht over de verloedering, de verwildering en de politieke polarisatie die de media zouden bevorderen, een klacht die zou leiden tot voorstellen voor grondwetherziening? Hoe moeten we zoiets rijmen met het oordeel dat de grote historicus L.J. Rogier in 1964 over de vooroorlogse pers velde? Volgens hem kenmerkte die rijke en diverse pers zich door 'stijlvolle soberheid' en 'een degelijke betrouwbaarheid, gevolg van een principiële standvastigheid'.¹⁰

Zoiets karikaturaals lijkt op het oordeel dat de huidige politiek over de journalistiek van de jaren vijftig ventileert: toen was de pers nog normaal en netjes en deed men trouwhartig waar de pers eigenlijk voor moest zijn: het opschrijven van de werkelijkheid met respect voor de inhoud en de personen waarom het werkelijk draaide. Maar geeft dat een verklaring voor het ontwerp voor een Wet op de Journalistieke Verantwoordelijkheid, dat in de jaren vijftig dreigde te worden aangenomen om een tucht en verantwoordelijkheid van de media af te dwingen waartoe ze blijkbaar zelf niet in staat waren? En waarop stelde de klacht van PvdA-politicus Joop den Uyl die in 1956 de media ocriep om nu eindelijk eens een einde te maken aan wat hij noemde 'de leugenachtige campagnes en valse voorstellingen tegen personen en instellingen'?¹¹ En hoe kan het dat uit een van de eerste wetenschappelijke inhoudsanalyses van kranten van de politicoloog Hans Daudt in datzelfde jaar bleek dat media op geheel eigen en ongrijpbare manier opereerden? 'Journalisten zijn vaak de eersten die op hol slaan,' luidde Daudts observatie. 'Zij gaan voor in emotionele uitbarstingen op ogenblikken dat hun voorlichtende taak reële betekenis zou kunnen krijgen en een openbare meningsvorming broodnodig is. Mijn bezwaar is niet dat er óók emotionele reac-

ties via de media verschijnen, maar dat op moeilijke momenten de nuchtere tegenmelodie ontbreekt die mede de basis moet zijn voor openbare gedachtewisseling en meningsvorming. Daardoor kan in Nederland in onverwachte situaties een spontane gelijkschakeling van de media ontstaan op basis van felle emoties.’¹²

Mijn conclusie is dat we zijn opgezadeld met een ongekende stapel morele oordelen over de inhoud en invloed van media in het verleden. Het zijn oordelen die voortkomen uit de persoonlijke observaties van participanten, maar die vrijwel nooit stoelen op een systematische analyse van de media-inhoud zelf. Dat geldt voor het huidige debat, maar speciaal voor het historische. Er is een ontstellend gebrek aan mediahistorische studies die de blijvende maar voortdurend van karakter veranderende vervlechting van media en politiek verduidelijken, naar studies die een gedegen empirische historische context van de mediatisering van politieke cultuur geven.

Hoe komt dat nu, dat gezichtsbedrog? Naar mijn idee is een belangrijke factor de overmatige aandacht in studies voor het institutionele aspect van media. Het is niet voor niets dat het beeldbepalende werk van de politicoloog Arend Lijphart uit 1968 nog steeds geldt als een sleutelwerk, ook waar het de periode voor 1960 betreft.¹³ Terwijl zijn analyse toch behoorlijk mank gaat aan empirische onderbouwing van in het bijzonder de historische onderdelen. Lijphart is een theoreticus die de geschiedenis geheel naar zijn inzichten vormgeeft, maar zijn typering van de lijdzame en volgzaam functie van de media in een schematisch verzuild tijdvak blijft hardnekkig aantrekkelijk voor velen. En dat verhindert systematische analyse van de inhoud van media, want we weten immers al hoe het zat.

Het gezichtsbedrog heeft ook iets te maken met de tamelijk eenzijdige aandacht voor politieke inhoud, die het onderzoek naar de politieke geschiedenis lange tijd heeft gekenmerkt. In de klassieke politieke geschiedenis is het een komen en gaan van politici en partijen die met elkaar van gedachten wisselen over de stand van het land, de problemen die opdoemen en de oplossingen die worden bekokstoofd. Daar ontbreekt elke verwijzing naar stijl, vorm of gedrag en dus ontbreekt doorgaans ook een perspectief op de media. Nu is daar de laatste tien tot twintig jaar wel het nodige aan veranderd, door de grotere aandacht (mede vanuit Groningen) voor de politieke cultuur. Want om dat begrip draait het natuurlijk allemaal. De politiek wordt in het cultuurperspectief ineens een verschijnsel waarin vorm, esthetica en stijl om aandacht vragen en dat wil bijvoorbeeld zeggen dat de geschiedenis van het parlement en parlementaire gebruiken wordt bestudeerd in plaats van parlementaire geschiedenis, de geschiedenis van de partijcultuur in plaats van partijgeschiedenis, de geschiedenis van de bestuurlijke kant van de politiek in plaats van afzonderlijke bestuurlijke daden.

En zou je dus zeggen: de geschiedenis van mediatisering van politiek in plaats van media-invloed. Maar dat valt toe nu toe dus wat tegen. Ook in de politieke cultuurbenadering laten historici het licht nog voornamelijk vóór de coulissen vallen: daar waar politici optreden. Terwijl hun worsteling met het vrije mediaveld, hun aanpassing aan de media-mieke vormen, en de ontwikkeling van opvattingen en stijlen binnen het mediaveld zelf uiterst interessante onderwerpen voor historici zouden kunnen zijn. Daarvoor moeten we tot nu toe helaas vooral in het buitenland zijn, een paar uitstekende Nederlandse voorbeelden daargelaten.

Historisch onderzoek in de Verenigde Staten en Engeland heeft uitgewezen dat vernieuwing in de media niet alleen door media zelf werd ontwikkeld, maar veelal in interactie met politici die een scherp oog hadden voor de werking van de moderne publiciteit.

Zo is een van de vorm-hoekstenen van de moderne journalistiek, de omgekeerde nieuws-piramide met een *summary lead*, niet door journalisten voor het eerst toegepast. Tot aan 1865 was het nieuws in kranten chronologisch en niet op belang geordend. Maar de minister van Oorlog van de noordelijke bondgenoten in de Amerikaanse burgeroorlog, Edwin M. Stanton, zond op 15 april 1865 een bericht van de moord op president Abraham Lincoln de wereld in dat de eerste ideaaltypische omgekeerde nieuwspiramide met een *summary lead* is. Deze vorm bleek zo wonderwel te passen in een krant, dat hij op ruime schaal door de pers werd overgenomen.¹⁴ Het Europese equivalent daarvan is de beroemde Emscher dépêche, dat de aanleiding zou zijn tot de Frans-Duitse oorlog in 1870. De professionele manier waarop Otto von Bismarck een wijdlopig diplomatiek telegram op ontvlambaarheid en nieuwswaardigheid redigeerde, zal zelfs menig modern journalist nog jaloers maken.¹⁵

Dergelijke vormvernieuwingen werden in de Verenigde Staten al gewoon aan het einde van de negentiende eeuw. De perspectiefwisseling in de Amerikaanse pers van het vrijwel exclusief beschrijven van de beraadslagingen in het congres naar het meer en meer beschrijven van de gedragingen en opvattingen van de president, vond plaats nadat president William McKinley in 1895 een persruimte in het Witte Huis had ingericht en een secretaris speciaal had belast met perscontacten. McKinley begon informeel met journalisten te praten en nodigde bepaalde journalisten uit voor recepties en diners. Hij liet ook een knipselkrant samenstellen, zodat hij direct kon reageren op wat journalisten blijkbaar bezig hield.¹⁶

De meester op dit vlak van het masseren van de journalistiek werd McKinley's opvolger Teddy Roosevelt. Hij hield zich elke dag beschikbaar voor journalisten en begreep al vroeg dat nieuws bepaalde vormeisen stelt. In zijn kruistochten als senator tegen corruptie nodigde hij journalisten uit om zijn aanklachten tegen bepaalde politiefunctionarissen bij te wonen. Hij voorzag ze ook van overvloedige, panklaar publiceerbare informatie. Als ze desondanks iets schreven dat hem niet beviel, dan schreef hij een boze brief naar de *editor* of sloot hij bepaalde journalisten uit van faciliteiten. Roosevelt werd een echte mediaheld, omdat hij een echte 'vent' was met nukken en kwalen en ook nog in het bezit van een familie die door toedoen van de nieuwe geïllustreerde pers het centrum van het *society*-leven werd, compleet met stalkende paparazzo-fotografen.

Maar zijn dat geen voorbeelden die louter aan het buitenland zijn ontleend? Vaak gehoord is de bewering dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt en alles sowieso veel braver en netter dan elders was. Maar dat is een karikatuur. Ook in Nederland onderhielden politici contacten met de pers en zeker niet alleen met de eigen mensen van de eigen bladen. De antirevolutionaire leider Abraham Kuyper stond op uitstekende voet met tal van journalisten. Hij was ook doelbewust enige tijd de voorzitter van de neutrale beroepsorganisatie voor journalisten. In de periode vlak voor zijn premierschap maakte hij stevig gebruik van bevriende journalisten om informatie in te winnen, maar ook om zijn imago op te poetsen. Hij selecteerde doelbewust de kranten en journalisten aan wie hij toestond interviews met of karakterschetsen van hem te maken. De keuze viel op kranten die oog hadden voor de vorm en die Kuyper neerzetten als 'een vent' met karakter. Beviel het hem, dan leverde hij zijn fotografisch portret er bij of poseerde hij voor een tekenaar.¹⁷ Portretten en karakterschetsen waren de Nederlandse voorbeelden van de vorm- en stijlexperimenten in de politieke journalistiek. Latere voorbeelden van de mediatisering van politieke cultuur aan media zijn er te over, zeker met betrekking tot de film, radio en televisie – het medium dat misschien wel het meeste is omgeven met aanpassingsgedrag van de politiek.

Hoe de politiek in deze periode waarin het districtenstelsel automatisch de aandacht naar de persoon van de politicus trok werkelijk door de media werd gerepresenteerd, welke frames en vormconcepties er in het opkomende mediaveld bestonden en hoe dat veld mede de politieke cultuur vormde, zou inzet van tal van historische studies kunnen zijn. Daarover is weinig tot niets bekend en dat is maar ten dele te wijten aan een gebrek aan bronnen. Het is vooral een kwestie van gebrek aan belangstelling bij historici, die ervan uitgaan dat media geen geschiedenis produceren maar slechts volgen en weerspiegelen. Dat is een opvatting die door politici al lang geleden is opgegeven. Elk wetenschappelijk mediaonderzoek wijst ook uit dat het een onzinnige gedachte is. Een politieke cultuur zonder een mediacomponent waarin zich vorm- en stijlprincipes ontwikkelen bestaat gewoonweg niet.

Deze analyse moet automatisch leiden tot een oproep aan politieke wetenschappers om zich meer te richten op interdisciplinair onderzoek. Historici zouden moeten beseffen dat het lang niet allemaal theoretische onzin is dat uit de politieke wetenschap en de mediastudies komt. De theoretische inzichten die daar in een lange onderzoekstraditie zijn gevormd, kunnen inspireren tot een nieuw perspectief op de politieke geschiedenis. Andersom geldt voor politieke wetenschappers de oproep de geschiedenis van voor 1960 serieus te nemen. Het is zeker niet zo dat de gespannen relatie tussen politiek en media pas ontstaat met de komst van de televisie en de marktgerichte politieke partijen. Ook in verder terug gelegen tijden kampten politici en journalisten met de vraag hoe hun onderlinge verhouding eruit zou moeten zien. De spanning tussen mediabelang en politiek belang is een fenomeen dat zelfs eeuwen terug gaat. Het zou onverstandig zijn om vast te houden aan het inzicht dat alles wat op die eeuwen betrekking heeft te vangen is met het eindimensionale begrip 'propaganda'. Het perspectief zou ook hier moeten kantelen naar de dynamische processen van wederzijdse beïnvloeding van media en politiek, te vangen onder het begrip 'mediatisering in politieke geschiedenis'. De opening van het Kossmann Instituut onderstreept dat onderzoekers in Groningen dat nieuwe perspectief serieus nemen. Het is hoog tijd om aan de slag te gaan.

Noten

¹ *In dienst van de democratie* (Den Haag 2001).

² *Politiek en media. Pleidooi voor een LAT-relatie* (Den Haag 2003).

³ *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek* (Den Haag 2003).

⁴ *Omzien naar de Omroep. Rapport van de visitatiecommissie landelijke publieke omroep* (Hilversum 2004); *Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid* (Amsterdam 2005).

⁵ Toespraak J.P.H. Donner op: www.villamedia.nl/n/nvj/nieuws/2004mei3_donner.shtm.

⁶ Zie daarvoor uitvoerig: René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de bezetting* (Amsterdam 1988).

⁷ W. Lance Bennett en Robert M. Entman ed., *Mediated politics. Communication in the future of democracy* (Cambridge 2004).

⁸ Dick Pels, 'Aesthetic Representation and Political Style. Re-balancing Identity and Difference in Media Democracy', in: John Corner en Dick Pels ed., *Media and the Restyling of Politics. Consumerism, Celebrity and Cynicism* (Londen etc. 2003), 41-63.

⁹ Geciteerd in Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, organisatie en cultuur* (Amsterdam 2004), 51.

¹⁰ L.J. Rogier, 'De Nederlandse pers van gisteren en heden. Overwegingen van een buitenstaander' in: *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen van L.J. Rogier*, Deel 1 (Hilversum 1964), 487-505.

¹¹ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 293.

¹² H. Daudt, 'De houding van pers en politie' *De Gids* 6/7, september 1966, 138-141.

¹³ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).

- ¹⁴ David T.Z. Mindich, *Just the facts. How objectivity became to define American Journalism* (New York 1998).
- ¹⁵ David Wetzel, *A duel of Giants. Bismarck, Napoleon III and the origins of the Franco-Prussian war* (Madison Wi, etc. 2001).
- ¹⁶ Stephen Ponder, *Managing the press. Origins of the media presidency 1897-1933* (New York 1999).
- ¹⁷ Geciteerd in Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 37-38. Vergelijk Jan de Bruijn, *Het boetekleed ontsiert de man niet. Abraham Kuyper en de Lintjesaffaire* (1909-1910) (Amsterdam 2005).

De biografische methode

Hans Renders

Er valt een vermakelijke bloemlezing samen te stellen van uitspraken waaruit blijkt dat de biografie een verwerpelijk genre is. ‘Biography is the form by which little people take revenge on big people.’¹ De argumenten voor deze stelling komen veelal op hetzelfde neer: een biograaf is niet in staat zelf grote prestaties te leveren, en daarom parasiteert hij op mensen die wel veel in hun mars hebben. ‘Every great man has his disciples and it is always Judas who writes the biography,’ zo luidt het al vaak geciteerde adagium van de Engelse schrijver Oscar Wilde. Biografen halen hun voordeel uit de nood van anderen. Van letselschadeadvocaten wordt dat ook gezegd, maar vreemd genoeg nooit over dokters, brandweermannen of caféhouders. In het academisch bedrijf komt er nog een argument bij om biografen buiten de muren van de universiteit te houden: ze zouden niet vanuit een methode of theorie werken. Waarom wordt aan de historicus die een boek over de slavenhandel in de negentiende eeuw schrijft of over de Holocaust in de twintigste nooit de vraag gesteld die de biograaf meestal als eerste krijgt: vanuit welke theorie werk je? Theorie is voor dergelijke vragenstellers een garantie voor wetenschappelijkheid, terwijl voor historici een wetenschappelijke attitude, bijvoorbeeld ten aanzien van bronnen of vraagstelling, belangrijker is voor baanbrekende resultaten. Ook de roep om een methode suggereert dat het schrijven van een biografie een invuloefening is die je tot een goed einde brengt als van tevoren omschreven stappen worden gezet.

Biografen zijn zelf medeverantwoordelijk voor dit misverstand. Vaak lees je in voorwoorden van biografieën of in interviews die biografen geven na voltooiing van hun werk dat zij vóór het schrijven van hun biografie eerst ‘de theorie’ er op na hebben geslagen. Uiteraard is een theoretisch en methodisch begrip bij het uitoefenen van een vak lovenswaardig, zelfs noodzakelijk. Maar uit deze opmerkingen over het ‘raadplegen van theorie’ blijkt de te naïeve opvatting dat alle literatuur over de biografie samen te voegen is tot een praktische handleiding voor het schrijven van een biografie.

Die opvatting is begrijpelijk, omdat de term ‘theorie’ vaak juist met het tegenovergestelde, met ‘praktijk’ dus, verward wordt. Dé theorie van de biografie, die de biograaf bij de hand neemt en hem de ideale biografie laat schrijven, is uiteraard een utopie. De historicus Jan Romein schreef in 1946 al in een bespiegeld boek over de biografie dat de ideale methodologie niet bestaat – ‘en daardoor is het een ideaal’.² Nu zullen weinigen zijn woorden betwisten, maar toch levert deze stelling een interessant inzicht op: de termen theorie en theorievorming zijn te vaak van grootse ambities voorzien. Klaas van Berkel schreef in het voorwoord van zijn biografie van de wiskundige en wetenschapshistoricus E.J. Dijksterhuis: ‘Er wordt wel eens gevraagd wat toch de methode van de biografie is, maar dat is een volstrekt misplaatste vraag. De biografie *heeft* geen methode, maar *is* een methode.’³ En zo is het.

De biografische methode biedt ons de mogelijkheid om specifieke onderzoeksvragen te stellen en op die manier tot andere resultaten te komen. De parapluvraag van elke biografie is: voegt onze kennis van het persoonlijk leven van een bepaald individu iets toe aan het begrip van zijn publieke wapenfeiten?⁴ Zo zijn de kinderjaren vaak een incubatietijd voor later in het leven ontwikkelde opvattingen. Denkend aan biografisch onderzoek naar politici kan die basisvraag gespecificeerd worden. Als we politiek beschouwen als een middel

om de maatschappij door middel van regels en wetten te structureren, biedt de biografie een mogelijkheid om de voedingsbodem van politici uit te diepen. Dankzij de biografie van een politicus krijgen we een ander inzicht in het ontstaan van politieke ideeën dan we in partij-programma's en andere 'geinstitutionaliseerde' bronnen terugvinden. Dirk Jan Wolffram merkte tijdens het openingscongres van het Kossmann Instituut op dat een analyse van de relatie tussen beleid en politieke cultuur, tussen beleid en maatschappij en tussen beleid en bestuur goeddeels ontbreekt. Je zou eraan toe kunnen voegen dat er eveneens een gebrek aan inzicht bestaat over de wisselwerking van persoonlijk leven en politieke cultuur. Soms kan aan de hand van een biografie duidelijkheid verschaft worden over een vraagstuk dat talloos velen meer aangaat dan de gebiografeerde. Deze stelling is eenvoudig te illustreren met enkele actuele voorbeelden.

Elke paar jaar laait de discussie op over hoe we nu de industriële jodenvervolgving moeten duiden: als een vooropgezet plan, of als een uitvloeisel van het naziregime dat gaandeweg tijdens de oorlog onder strikte geheimhouding in praktijk werd gebracht. Voor beide opvattingen is veel te zeggen en daarom verschijnt de ene studie die al net zo overtuigend is als de andere die het tegenovergestelde beweert.

In de indrukwekkende (maar niet biografische) studie *Backing Hitler. Consent and Coercion in Nazi Germany* van de historicus Robert Gellately wordt geopteerd voor de stelling dat de jodenvervolgving vanaf het begin van het naziregime volgens een vantevoren uitgestippelde regie verliep.⁵ Gellately claimt bovendien dat er niets geheimzinnigs aan die regie was door te laten zien dat de vooroorlogse politieke cultuur in Duitsland niet alleen een goede voedingsbodem voor jodenvervolgving bood, maar ook dat onderdeel van die cultuur was om antisemitisme zo openlijk mogelijk te belijden door de machthebbers (Kristallnacht) en door de media (lovende reportages over de eerste concentratiekampen).

Onlangs verscheen de Nederlandse vertaling van de biografie van SS-leider Heinrich Himmler, waarin de Amerikaanse Richard Breitman het planmatige en het al dan niet openlijke van de Holocaust tot inzet van zijn onderzoek maakt, schuilend onder de parapluvraag: voegt onze kennis van het persoonlijk leven van een bepaald individu iets toe aan het begrip van zijn publieke wapenfeiten?⁶ Door ons inzicht te verschaffen in de persoonlijke achtergronden van Himmler, de man die met name in Polen een doorslaggevende rol speelde in de voorbereidingen van de bouw van concentratiekampen, wordt de claim van Gellately gerelativeerd. Volgens Breitman was er helemaal geen sprake van een Duitse vooroorlogse politieke cultuur die antisemitisme stimuleerde. Eerder zou de systematische jodenvervolgving te verklaren zijn uit partijpolitieke machinaties om deze of gene hoge nazi te toetsen op zijn loyaliteit aan zijn hogergeplaatsten. Himmler had de eigenschap om zelfs tegen zijn politieke vrienden alleen het hoogstnodige te vertellen, en elke keer als een ondergeschikte voor een gruwelijk *fait accompli* werd gesteld (bijvoorbeeld een onverwachte opdracht om grote groepen joden te executeren) lag het in Himmlers aard om na te gaan denken over het volgende experiment om de loyaliteit van deze medewerker op de proef te stellen. Volgens Breitman werden Auschwitz, Treblinka en al die ander kampen gaandeweg ontwikkeld en werd steeds strikte geheimhouding ten aanzien van de massamoorden in acht genomen. De belangrijkste reden om van massa-executie naar vergassing over te gaan was – volgens Breitman – dat Himmler het bijwonen van executies slecht verdroeg en hij er vanuit ging dat ook de Duitse militairen die ermee belast waren hier mentaal aan onderdoor zouden gaan. En tevens maakt Breitman aannemelijk dat het plan voor de gaskamers onder strikte geheimhouding werd voorbereid om er bij Hitler de persoonlijke *credits* voor te krij-

gen, want gevoelig voor complimenten was Himmler ook. Er is veel meer te zeggen over deze kwestie, maar van belang is hier toch de constatering dat de biografische methode tot andere en niet minder overtuigende interpretaties leidt dan de niet-biografische studie van Gellately.

Met behulp van de biografische methode kan ander of nieuw licht op bepaalde thema's geworpen worden. Om nog even bij de Tweede Wereldoorlog te blijven: we weten onderhand wel hoe dun de scheidswand was tussen goed en fout, zelfs tussen lijden en verval tijdens de bezetting. 'Stuur me niet meer zoveel eten,' schreef de dwangarbeider en latere dichter Jan Hanlo in 1943 vanuit zijn barak van de Siemensfabrieken in Berlijn aan zijn moeder.⁷ Waar anderen leden, was voor Hanlo het dwangarbeiderschap geen groot drama, onder meer omdat hij als Nederlander hoog stond aangeschreven in de Germaanse rassentheorie van de nazi's maar ook omdat hij net als zijn bewakers Duits sprak. De gebroeders Alfred en Ernst Kossmann hadden om dezelfde redenen de tijd van hun leven toen ze als dwangarbeiders in Duitsland aan een spoorlijn werkten.⁸ Dankzij deze (auto-)biografische informatie is onze kennis verdiept over wat nu dwangarbeid tijdens de bezetting in Duitsland voorstelde. De biograaf van de streekromanschrijver Antoon Coolen heeft aangetoond dat zijn protagonist, die weliswaar heldhaftig had geweigerd om lid te worden van de Kultuurkamer, toch óók burgemeester in oorlogstijd heeft willen worden, in het Brabantse Waalre.⁹ Het zijn een paar voorbeelden die ons beter inzicht in de politieke cultuur verschaffen dankzij biografisch onderzoek.

In 2004 werd aan de Rijksuniversiteit Groningen het Biografie Instituut opgericht. Het doel is niet alleen mooie biografieën tot stand te brengen, ook onderzoek naar de effecten van biografisch onderzoek behoort nadrukkelijk tot de doelstellingen. 'Een mens laat zich uiteindelijk niet veel anders behandelen dan een zeeslag of voedseloproer.'¹⁰ En zoals ook andere vormen van geschiedschrijving bestudeerd kunnen worden op vorm en uitwerking, is dat ook bij biografieën mogelijk. De onderzoekers van het Biografie Instituut schrijven biografieën en tevens wordt biografisch onderzoek van anderen en uit andere tijden onder de loep genomen. Zo wordt nu gestudeerd op de van 1870 tot 1895 verschenen 'levensschetsen en portretten' onder de titel *Mannen van betekenis in onze dagen*. Deze biografische serie in 25 delen onder redactie van H. Tiedeman werd uitgegeven door uitgeverij Kruseman. Er wordt onderzocht hoe groot het aandeel van de geselecteerde politici is, van welke nationaliteit ze zijn en welke eigenschappen aan het einde van de negentiende eeuw belangrijk genoeg gevonden werden om in het licht te zetten, om op die manier een bijdrage te leveren aan de geschiedschrijving van politiek en politieke cultuur. In een biografie hangt alles met alles samen. De biografie is dus multidisciplinair van nature.

G.J. van Heuven Goedhart was hoofdredacteur van respectievelijk *De Telegraaf*, het *Utrechtsch Nieuwsblad* en *Het Parool*, maar hij was ook minister in de regering in ballingschap tijdens de Tweede Wereldoorlog, en veel later de eerste Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties. Juist deze samenhang van activiteiten komt in biografisch onderzoek boven water en levert andere onderzoeksgegevens op dan de traditionele pers- en partijgeschiedenissen. De biografie van Van Heuven Goedhart is een van de projecten waaraan nu onder auspiciën van het Biografie Instituut gewerkt wordt, evenals aan de biografieën van de J.F. Ankersmit, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Loe de Jong, Anton Kröller, Helene Kröller-Müller en Willem Schermerhorn.¹¹ Het ligt voor de hand dat op de termijn de gebroeders Kossmann (de schrijver en de historicus) aan dat rijtje toegevoegd kunnen worden.

Biografieën zijn uit het historisch onderzoek niet meer weg te denken. De biograaf is geen wreker op zoek naar *revenge*, geen ‘Judas’, hij is doodgegewoon historicus.

Noten

¹ Dit citaat van de schrijver/biograaf Edmund White wordt in allerlei varianten door gebiografeerden, critici en anderen gebruikt, zie: Carl Rollyson, *A Higher Form of Cannibalism. Adventures in the Art and Politics of Biography* (Chicago 2005) 6.

² Jan Romein, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946) 138.

³ Klaas van Berkel, *E.J. Dijksterhuis. Een biografie* (Amsterdam 1996) 9.

⁴ Behalve als het om biografieën van ‘de vrouw van’ of ‘het kind van’ gaat, zoals in Carol Loeb Shloss, *Lucia Joyce, To dance in the wake* (New York 2003), waar James Joyce door middel van zijn dochter nader verklaard wordt.

⁵ Robert Gellately, *Backing Hitler. Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford 2001).

⁶ Richard Breitman, *Heinrich Himmler. De architect van de holocaust* (Laren 2006; oorspronkelijk New York 1991).

⁷ Hans Renders, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo* (Amsterdam 1998) 157-191.

⁸ E.H. Kossmann, *Familiearchief. Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf* (Amsterdam 1998).

⁹ Cees Slegers, *Antoon Coolen 1897-1961. Biografie van een schrijver* (Tilburg 2001) 399-424.

¹⁰ Hans Renders, ‘Ondernemen als leven. Biografen maken de balans voor Gunning, Verolme en Beyen’, in: *De Academische Boekengids* nr. 56, (2006) 11-13.

¹¹ Zie voor uitgangspunten en *work in progress* de website van het Biografie Instituut: www.rug.nl/biografieinstituut

Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij

Gerrit Voerman

‘Aanstaande zondag is het 1 mei. Voor de PvdA een bijzondere dag. In veel afdelingen worden de oudere leden getraceerd op een bezoekje van jongere leden die hen een rode roos aanbieden. Een goede traditie die door veel “rooie rakkers” van het eerste uur op prijs wordt gesteld. Veelal gevolgd door aardige gesprekjes over de oude tijd en de gevoerde strijd. En dat het de moeite waard is ook nu nog die strijd te voeren voor de zwakkeren in de samenleving, en voor solidariteit en medemenselijkheid. Dat is immers de kern van de boodschap van 1 mei.’ Met deze woorden richtte de toenmalige PvdA-voorzitter Ruud Koole zich in 2005 tot de achterban van zijn partij.¹ Wervend en strijdbaar klinkt het 115 jaar na de eerste viering van de eerste mei in 1890 bepaald niet meer, maar toch lijkt de partijvoorzitter zijn woorden niet zomaar te hebben gekozen. Door inhoud (solidariteit met de zwakkeren) te verbinden met vorm (de traditie van de eerste mei, het symbool van de rode rozen); door een brug te slaan tussen de verschillende generaties in de partij; en door – hoe zwak ook – te refereren aan een gezamenlijk, inspirerend geacht verleden, roept hij het beeld op van de PvdA als een in de geschiedenis gewortelde gemeenschap van gelijkgestemden. Koole lijkt bovenal te appelleren aan een politiek gevoel, meer nog dan aan politieke strijd of een programma.

Eenzijdige benadering van de politieke partij

Die mentale, affectieve of emotionele kant van de politieke partij maakt deel uit van een meeromvattend geheel dat als partijcultuur kan worden aangeduid. Dit fenomeen bestaat al zolang er partijen bestaan, maar toch is er tot op heden weinig aandacht aan geschonken, in ieder geval in Nederland. Dat lijkt samen te hangen met de vaak wat eenzijdige kijk die politicologen en historici hebben op de verhouding tussen de politieke partij en haar achterban. Politicologen zijn boven alles gefocust op de electorale kant van die relatie, getuige het vele onderzoek dat wordt verricht naar de factoren die van invloed zijn op het stemgedrag van de kiezer. Voorzover zij aan partijleden aandacht besteden, draait het in de regel om de betekenis die deze voor een partij hebben. Leden worden dan vooral beschouwd als contribuanten die goed zijn voor een substantieel deel van de partij-inkomsten, als voetvolk voor de verkiezingscampagnes, als kader dat de organisatie draaiende houdt, of als potentiële kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen. De partijleden fungeren in dit perspectief dus primair als hulpbronnen van de partijorganisatie; het gaat er om in welke opzichten zij een bijdrage (kunnen) leveren aan de partij. De vraag *waarom* leden tot een partij toetreden en wat de partij voor hen betekent, lijkt van veel minder belang; dit thema is althans door Nederlandse politicologen nog weinig bestudeerd.²

Deze sterk functionele benadering van het partijlid is niet alleen gebruikelijk binnen de politicologie, maar kenmerkt – doorgaans impliciet – ook veel partijgeschiedenissen. Deze zijn vaak sterk institutioneel gericht, in de zin dat de ontwikkeling van de partij in organisatorische of ideologische zin erin centraal staat.³ Voorzover leden hierin aan bod komen, gebeurt dat in geaggregeerde vorm: het gaat dan om hun totalen, die als uitdrukking van de organisatorische sterkte of financiële kracht van een partij worden beschouwd. Een voor-

beeld hiervan is de monumentale studie van J.A. Bornewasser over de Katholieke Volkspartij (KVP). Hoe indrukwekkend zijn geschiedenis ook is, het springt in het oog dat de auteur eigenlijk niets zegt over wat de KVP aantrekkelijk maakte voor haar leden, of over de partijcultuur in het algemeen.⁴ Overigens dient te worden benadrukt dat Bornewasser hierin geenszins alleen staat.

In plaats van het accent te leggen op de betekenis van leden voor de politieke partij, zoals politicologen en historici vaak doen, zou ik willen pleiten voor het omgekeerde, namelijk het centraal stellen van de betekenis van de partij voor haar achterban – en dan niet primair in politiek opzicht, maar vooral in sociaal-culturele zin. Sinds de oprichting van de Antirevolutionaire Partij (ARP) in 1879 zijn er honderdduizenden in Nederland lid geworden (en vaak ook gebleven) van een politieke partij – uit traditie, omdat ze het met haar doelstellingen eens waren, misschien ook omdat het partijlidmaatschap uitzicht bood op een bepaalde functie. Veel meer dan tegenwoordig hield de partij vroeger – in de periode van de ideologisch getoonzette massapolitiek – voor haar leden (althans voor een deel daarvan) iets speciaals en gemeenschappelijks in.⁵ Aan die collectieve beleving refereert bijvoorbeeld de titel *Herinneringen aan de Unie waarin wij ons thuisvoelden*, van een herdenkingsbundel van de Christelijk Historische Unie (CHU) die in 1980 verscheen toen de Unie in het CDA opging.⁶ Voor alle partijen zijn dit soort uitspraken wel te vinden. ‘Het is Leven om in de Partij te zijn’, schreef een communist in 1929 in een ode aan de Communistische Partij in Nederland (CPN), waarin hij uitgebreid de onderlinge kameraadschap roemde.⁷ De partij als een warm bad, maar waarom precies vereenzelvigden leden zich zo sterk met hun partij – zo veel meer dan tegenwoordig het geval lijkt te zijn? En wat deed de partij om dit identificatieproces te bevorderen?

Partijcultuur

Voor een antwoord op deze vragen kan de bestudering van de cultuur van een partij verhelderend werken. Op het eerste gezicht wordt de achterban van een partij bijeengehouden door organisatorische structuren, een gedeelde ideologie en programmatische overeenstemming, maar dit is niet het hele verhaal. De inhoudelijke, politiek-ideologische identificatie met een partij is natuurlijk van fundamenteel belang – zo niet een noodzakelijke voorwaarde –, maar de loyaliteit en betrokkenheid van een partijlid lijken daarnaast ook te worden beïnvloed door de mate waarin hij of zij zich in de heersende cultuur binnen een partij herkent en zich hiermee verbonden kan voelen. Het gaat hier dan om het samenspel van de informele, mentale en emotionele aspecten van de partij waarlangs die identificatie kan verlopen: de sfeer (de nestgeur, de saamhorigheid, het wij-gevoel, de gezelligheid); de in de partij heersende normen, spelregels of gedragscodes; bepaalde vormen van het partijleven (omgangsvormen, gewoonten, rituelen, symbolen, tradities, manifestaties, taalgebruik en retoriek); mobilisatievormen (partijbijeekommen zoals congressen, toogdagen en meetings; demonstraties, campagnevoering); een legitimerende, zingevende visie op het verleden van de partij, enzovoort.⁸ Deze aspecten dragen alle bij aan de identiteit van de partij, maar zijn er tegelijkertijd vaak ook weer een expressie van.

Geïnspireerd door Henk te Velde – die aan het onderzoek naar de politieke cultuur in Nederland een grote impuls heeft gegeven⁹ – reken ik tot de partijcultuur ook de opvatting en (religieuze) beleving van politiek, dat wil zeggen de aard van de verhouding van de partij – en haar leden – tot het politieke. Politieke partijen streven allemaal de uitoefening van

invloed of macht na, maar zij geven elk op eigen wijze invulling aan de manier waarop zij politiek bedrijven of zeggen te willen bedrijven: procesgericht dan wel resultaatgericht; principieel en ideologisch of pragmatisch en praktisch; gouvernementeel georiënteerd of oppositioneel; dualistisch of monistisch; met uitsluitend parlementaire middelen of ook door buitenparlementaire acties. Het betreft hier overigens meer dan de strategie van de partij die men zo nodig naar believen kan aanpassen; het gaat om een wezenlijke karaktertrek, een overtuiging van haar leden, met de bestendigheid die daar bij hoort.

Last but not least gaat het ook om de wijze waarop politiek door de achterban wordt beleefd. Een paar voorbeelden kunnen verduidelijken wat hier wordt bedoeld. Wat generaliserend uitgedrukt zien bijvoorbeeld de liberalen meer de betrekkelijkheid van politiek in en hebben zij meer oog voor gezelligheid. ‘Een beetje meer relativeren in de politiek, bereid zijn naar anderen te luisteren en af en toe ook eens om jezelf kunnen lachen, zonder de ernst van de zaken waar het in de samenleving om gaat te vergeten’. Het zijn de woorden van VVD-coryfee Hans Wiegel in 1968, in zijn antwoord op het strenge en serieuze *Tien over rood* van de interne pressiegroep Nieuw Links in de PvdA.¹⁰ Op de omslag van zijn boekje staat een foto van een biljartende Wiegel, met een biertje op de tafelrand. Tegenover deze ‘relaxte’ liberale attitude staat de houding van de sociaal-democraten: zij zijn meer gepassioneerd, vatten de politiek ernstig op en kennen weinig zelfspot. ‘Er is in de PvdA, goede uitzonderingen niet meegerekend, een onderontwikkeld gevoel voor de betrekkelijkheid van het eigen standpunt,’ aldus de parlementair journalist Henry Faas, wiens beschouwing vlak voor die van Wiegel verscheen. ‘Altijd zijn ze [de socialisten] serieus. Altijd zo betweterig. Altijd zo massalerig. Altijd zo fel.’¹¹

Genese van de partijcultuur

Het ligt voor de hand dat de cultuur van een partij doorgaans meer langs de weg der geleidelijkheid is ontstaan dan dat zij de uitkomst is van een doelbewust, rationeel ontwerp – zoals de constituering van een partij dat wel is, met statuten, een huishoudelijk reglement, een notariële acte en (voorheen doorgaans) koninklijke goedkeuring. Dit neemt niet weg dat bij de organisatorische inrichting van een partij zeker ook cultureel bepaalde overwegingen een rol kunnen spelen: het gebruik van termen als unie, bond of partij in de naamgeving van partijen bijvoorbeeld is veelzeggend. Zo kozen de behoudende liberalen, toen zij zich aan het begin van de twintigste eeuw aaneensloten, voor de aanduiding ‘Bond van Vrije Liberalen’. Hun afkeer van alles wat naar organisatie zweemde, kwam ook tot uitdrukking in de aanduiding ‘Centrale Commissie van Advies’ voor het landelijke coördinerende orgaan (andere partijen zouden dit het hoofdbestuur noemen). Abraham Kuiper, de oprichter van de ARP, koos daarentegen nadrukkelijk voor de term ‘partij’ in de benaming, en noemde het hoofdbestuur ‘Centraal Comité’, hetgeen zijn organisatie een militanter aanzien gaf.

Het lijkt erop dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de cultuur van een partij in zekere zin aan haar organisatievorming vooraf is gegaan. Die cultuur kon vaak aansluiting vinden bij en gestalte krijgen door politieke stijlen, oriëntaties, tradities of actierepertoires die al vóór de oprichting van de partij in onderscheiden leefwerelden van bepaalde delen van de samenleving bestonden. Dennis Bos heeft dat in zijn studie *Waarachtige volksvrienden* op fraaie en overtuigende wijze aangetoond voor de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw – inclusief de

Sociaal-Democratische Bond.¹² Te Velde heeft met betrekking tot de CHU gewezen op de negentiende-eeuwse sociabiliteit als verklaring voor de eigenaardige structuur en cultuur van de Unie in het partijstelsel van de twintigste eeuw.¹³

Dat partijvorming aansluit bij reeds bestaande configuraties van mentaliteiten en tradities wil overigens niet zeggen dat de partijcultuur uitsluitend spontaan of zonder invloeden van buitenaf vorm kreeg. Zij kon tevens op meer doordachte wijze een gezicht krijgen (zoals bij de naamgeving van partijorganen of partij-instellingen, of door de canonisering van een triomfalistische visie op het verleden van de partij) – ook al doordat partijen soms leentjebuur speelden bij buitenlandse zusterpartijen.¹⁴ Een fraai voorbeeld van een in hoge mate geconstrueerde partijcultuur biedt de CPN. Onder een andere benaming was deze partij in 1909 ontstaan als een orthodox-marxistische afsplitsing van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Na de Oktoberrevolutie in 1917 doopte deze radicale groepering zich om tot Communistische Partij in Nederland (CPN), en sloot zich aan bij de Communistische Internationale. Van een communistische partijcultuur kon toen natuurlijk nog geen sprake zijn, maar in de jaren twintig kreeg deze bijzonder snel vorm als gevolg van een proces dat de historicus Eric Hobsbawm als de ‘invention of tradition’ heeft aangeduid.¹⁵ Stukje bij beetje zette Moskou een specifieke communistische cultuur in de verf door de instelling van hoogtijdagen, het gebruik van bestaande of de introductie van nieuwe symbolen (rode vlag, hamer en sikkel), de oprichting van allerlei organisaties, en de herdenking van gezichtsbepalende gebeurtenissen (zoals de Oktoberrevolutie, het overlijden van Lenin). In de CPN kreeg zo in korte tijd een min of meer gezamenlijk beleefde communistische identiteit gestalte.¹⁶ Deze communistische cultuur en identiteit kwamen vanzelfsprekend alleen tot ontwikkeling omdat zij konden worden gefundeerd op een wezenlijke, sinds 1917 bestaande gemeenschappelijke oriëntatie binnen de partij, namelijk de identificatie van de partijleden met de Oktoberrevolutie en de opbouw van het socialisme in de Sovjet-Unie.

Onderzoek naar de partijcultuur

Resumerend kan worden gesteld dat de cultuur van een partij een samenstel is van oriëntaties, stijlen en vormen die geleidelijk aan gestalte hebben gekregen, ofwel het gevolg waren van min of meer bewuste ingrepen, of een combinatie van beide. Omdat de partijcultuur zich ook na haar ontstaan niet in een vacuüm heeft ontwikkeld is het zinnig om haar in een bredere sociaal-culturele en politieke context te bestuderen, niet alleen in de beginfase van het partijstelsel maar ook in de twintigste eeuw, die tot nu toe nog nauwelijks is onderzocht. In de afgelopen eeuw maakten de meeste Nederlandse partijen immers deel uit van een zuil, of beter gezegd van een ‘morele gemeenschap’ – een leefwereld op zich, min of meer afgesloten van de andere, met eigen politiek-morele opvattingen, een eigen mentaliteit, een zingend verleden en een uitgesproken toekomstbeeld.¹⁷ De politieke partij was lange tijd een wezenlijk onderdeel van deze gemeenschap, en werd er natuurlijk door gevoed – ook in cultureel opzicht. Tegelijkertijd maakte de partij ook deel uit van het politieke domein, waarin zij eveneens bloot stond aan bepaalde invloeden. Hier kunnen zich tussen partijen culturele uitwisselingen hebben voorgedaan, waarbij zij bepaalde stijlvormen van elkaar overnamen. Ook kregen partijen te maken met nieuwe communicatiemiddelen zoals de luidspreker, film, radio, later de televisie en recentelijk internet, die in de partijcultuur moesten worden ingepast.

Bestudering van dit interactieproces tussen morele gemeenschap, partij en politiek domein kan de ontwikkeling van de partijcultuur in de twintigste eeuw verhelderen. Een comparatieve benadering is daarbij nuttig. Door de culturen van partijen op meer systematische wijze onderling en in de tijd met elkaar te vergelijken krijgen de eigen, unieke elementen meer reliëf en worden tegelijk ook de overeenkomsten in vorm en stijl duidelijker zichtbaar. Wanneer het zo is dat partijen op elkaar reageerden, dan kan daarbij wellicht ook worden vastgesteld welke partij initieerde en wie kopieerde, en welke partijen vooraan stonden bij de technologische modernisering.

Naast de focus op de ontwikkeling van de partijcultuur in de brede zin des woords zou in de individuele partijgeschiedenissen meer aandacht kunnen worden besteed aan de culturele aspecten van de partij. Vanzelfsprekend blijft het belangrijk dat ook de ideologische opvattingen en organisatorische structuren van een partij in hun historische ontwikkeling onderzocht worden – niet alleen omdat dit op zichzelf genomen waardevol kan zijn, maar ook omdat met de uitkomsten van dit type onderzoek de context wordt geboden waarbinnen de cultuur van een partij op een zinvolle wijze bestudeerd kan worden. Met andere woorden: de bestudering van de partijcultuur zou zeker niet ten koste moeten gaan van het onderzoek naar andere facetten van een partij, maar deze invalshoek zou wel meer geïntegreerd kunnen worden in de tot nu toe gebruikelijke vormen van partijgeschiedschrijving. Daarbij gaat het dan niet alleen om de analyse van de relatie tussen partijleden onderling en tussen de aanhang en de partij – dus om de partij als gemeenschap. De wat ik maar noem culturele benadering van een partij kan ook licht werpen op andere aspecten van haar interne functioneren.

Als illustratie hiervoor kan de SP dienen. Deze aanvankelijk maoïstische partij heeft al tegen het einde van de jaren zeventig Mao en China afgezworen en doet de laatste jaren erg haar best om zich meester te maken van de sociaal-democratische erfenis van Troelstra tot en met Den Uyl.¹⁸ Ondanks deze inspanningen haar geschiedenis te herschrijven zijn in haar partijcultuur nog altijd de sporen van de maoïstische beginperiode herkenbaar aanwezig. Dit geldt bijvoorbeeld voor haar opvatting van politiek – zoals het ‘dicht bij de mensen’ willen staan, het belang van buitenparlementaire actie, en het optimisme over de positieve effecten van politiek en maatschappelijk activisme (zo hanteert partijleider Jan Marijnissen soms nog letterlijk een slogan van Mao uit het *Rode Boekje*, ‘durf te strijden, durf te winnen’, die tot 1980 ook als ondertitel van het partijblad *de Tribune* werd gebruikt). En het feit dat Marijnissen al sinds 1988 partijvoorzitter is en sinds 1994 deze functie met het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie combineert zonder dat dit binnen de partij veel protest oproept, kan niet alleen uit zijn onmiskenbaar succesvolle optreden verklaard worden, maar vooral ook uit de dominante positie die de partijleiding als instituut altijd binnen de van oorsprong uiterst centralistische SP heeft ingenomen – en die door de partij zonder al te veel gemor altijd aanvaard is. Pas op het partijcongres in mei 2003 was voor het eerst sprake van enig verzet tegen de dominante positie van Marijnissen, wat zal samenhangen met de enorme ledengroei die de SP in betrekkelijk korte tijd heeft doorgemaakt en het onvermogen van de partij om al die nieuwkomers te socialiseren en in te wijden in de partijcultuur.

Slot

De partij als een gemeenschap van gelijkgestemden, waar ‘het leven is’ en ‘waarin je je thuis voelt’, is hedentendage sterk op zijn retour of lijkt zelfs nauwelijks meer te bestaan, zeker niet meer bij de grote partijen. Misschien is dat gevoel alleen nog op bepaalde dramatische momenten aanwezig, wanneer er een verkiezingsoverwinning valt te vieren of een nederlaag te betreuren. Het is zeker geen sentiment meer voor het hele leven, zoals het partijlidmaatschap dat tegenwoordig ook steeds minder is. De oorzaken hiervan liggen mede in de voltooiing van de emancipatie van de groepen in de samenleving waarvoor vooral de grote partijen opkwamen en het proces van de individualisering en de daarmee gepaard gaande teloorgang van de morele gemeenschappen. Als gevolg hiervan zijn deze partijen steeds meer op zichzelf aangewezen. Nu het tijdperk van de ideologische massapolitiek in de afgelopen decennia is beëindigd, moeten zij zich tot op zekere hoogte opnieuw definiëren – en daar zijn zij ook mee bezig. In dit heroriëntatieproces sterven niet alleen oude gedachten, maar ook oude vormen – zo kwamen ondanks de oproep van de partijvoorzitter slechts enkele honderden van de ruim 60.000 PvdA-leden op de landelijke 1 mei bijeenkomst in 2005 af. De verbinding van programma met emotie, in het verleden een beproefd recept om de achterban in beweging te krijgen, lijkt haar mobiliserende werking te hebben verloren – en dat niet alleen binnen de PvdA maar waarschijnlijk ook in andere grote partijen.

Van het zingevende karakter dat de politieke partij vroeger voor haar achterban had, lijkt tegenwoordig weinig meer over – al kan het beeld er in de kleinere partijen anders uitzien – en daarmee is een wezenlijk bestanddeel van de partijcultuur ten onder gegaan. Ook al is de partijcultuur als zodanig geenszins verdwenen, zij is wel anders van karakter geworden. Met die transformatie is een bepaalde periode afgesloten, die nu wacht op bestudering.

Noten

¹ PvdA Infobrief, 29 april 2005.

² Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 160.

³ Gerrit Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 226-269.

⁴ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Band I: *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995); band II: *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000).

⁵ Gerrit Voerman, ‘Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur’, in: Hans Renders ed., *Het leven van een doodsbericht* (Amsterdam 2005) 119-139.

⁶ A.J. van Dulst ed., *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuisvoelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (Den Haag 1980); zie ook Gerrit Voerman, “‘De Unie waarin we ons thuisvoelden’”. Over de partijcultuur van de Christelijk Historische Unie’, in: *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) nog te verschijnen.

⁷ *De Tribune*, 22 januari 1929.

⁸ Zie onder meer Henk te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, in: *Groniek*, 30 (1997) nr. 137, 391-401; idem, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis’, *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 106-123; Hans Righart, *Politieke cultuur. Een omgevingsverkenning* (Meppel/Amsterdam 1989); J.A. Bornewasser, *(On)partijdig? Over partijgeschiedenis* (Amsterdam 1997); en Gerrit Voerman, ‘Christelijk en democratisch. De partijcultuur van het CDA’, in: J.L. Kleuters en Mechthild Ragg ed., *Christen-democratische posities in Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland en Europa* (Nijmegen, 2003) 41-52.

⁹ Zie onder meer Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

¹⁰ Hans Wiegel, *Een partijtje libre* (Den Haag/Rotterdam 1968) 6; Hans van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).

¹¹ Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*, (Utrecht/Antwerpen 1967) 267, 265.

¹² Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001). Een ander voorbeeld is Homme Wedman, 'Hoeden en petten. Socialisme en burgerlijke cultuur in Nederland', in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 218-245.

¹³ Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw*, 28 (2004) nr. 3, 193-205, aldaar 197.

¹⁴ Ook naar deze vormen van 'politieke transfer' is in Nederland nog nauwelijks onderzoek gedaan.

¹⁵ E. Hobsbawm en T. Ranger ed., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1993).

¹⁶ Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale 1919-1930* (Amsterdam 2001) 453-468.

¹⁷ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996); zie ook Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 177-262, aldaar 199.

¹⁸ Gerrit Voerman, 'Een politieke kameleon: over het aanpassingsvermogen van de Socialistische Partij in Nederland', in: *Vlaams marxistisch tijdschrift*, 38 (2004), nr. 1, 48-58.

Globalisering en internationalisering. Over het belang van de internationale politieke cultuur

Ine Megens

De culturele benadering van de politiek biedt ook voor de bestudering van de internationale geschiedenis een interessante invalshoek. Die gedachte is niet nieuw. In Groningen wees Coen Tamse, emiritus hoogleraar Geschiedenis van de Nederlandse Politieke Cultuur, in 1997 al op het belang van de verandering van politieke stijl voor het onderzoek naar de betrekkingen tussen staten. Hij onderzocht de veranderingen in de diplomatieke betrekkingen na de Eerste Wereldoorlog, waarin een nieuwe diplomatieke stijl met meer nadruk op democratie en openbaarheid waarneembaar was.¹ Zoals Michael Riemens in zijn proefschrift aantoonde, zijn die stijlelementen ook terug te vinden in de nieuwe internationale vormen van samenwerking die zich na 1919 ontwikkelden.²

Internationale politieke cultuur bepaalt wat de leidende beginselen zijn van het internationaal politiek overleg tussen staten, wat de betekenis is van het diplomatieke taalgebruik, bepaalt ook de middelen die actoren ter beschikking staan en de wijze waarop men zich daarvan bedient. Maar die politieke cultuur heeft ook grote invloed op de institutionele vormen van overleg tussen staten. Binnen de internationale geschiedenis wordt al langere tijd aandacht geschonken aan de interactie tussen de binnenlandse politieke factoren en het buitenlands beleid. Ook wordt op internationaal niveau de wisselwerking tussen politieke beleidsvorming en niet-gouvernementele organisaties onderzocht. Binnen de sociale wetenschappen is de term *governance* in zwang geraakt om vormen van bestuur aan te duiden waarin officiële (overheids)instanties samenwerken met, of taken overdragen aan, maatschappelijke instituties. *Governance* wordt tegenwoordig bijna altijd in samenstellingen gebruikt, variërend van *good governance* tot *multilevel governance* en *corporate governance*. Aandacht voor culturele aspecten keert in al deze *governance*-benaderingen terug. De invalshoek van de politieke cultuur sluit bovendien goed aan op de constructivistische benadering binnen de leer der internationale betrekkingen.³ Historici zouden hiervan meer kunnen profiteren dan tot nu toe gebeurt.

Welke mogelijkheden de culturele benadering van de internationale politiek biedt, hoop ik hieronder aan de hand van twee voorbeelden op het terrein van internationale vrede en veiligheid uit te werken: de internationalisering van de *civil society*, en de bondgenootschappelijke samenwerking. Op andere terreinen van internationaal overleg zijn soortgelijke projecten denkbaar, bijvoorbeeld op het gebied van de mensenrechten of het milieu. Juist op die terreinen hebben zich in de tweede helft van de twintigste eeuw nieuwe normen ontwikkeld, soms resulterend in internationale codes die werden vastgelegd in afspraken of verdragen. De procedures en spelregels die daarbij werden afgesproken, leidden tot nieuwe instellingen of andere vormen van overleg. Het domein van de internationale politiek werd daarmee fors uitgebreid. Tegelijkertijd ontwikkelden zich buitenparlementaire bewegingen die zich met dezelfde thema's bezighielden. Zij manifesteerden zich op hun eigen wijze, wisten soms een plekje aan de onderhandelingsstafel te verwerven of trachtten via de publieke opinie de agenda van de wereldleiders te beïnvloeden.

Internationalisering van de *civil society*

Het begrip *civil society* beleefde in de jaren negentig een *come-back* binnen de sociale wetenschappen. Binnen de leer der internationale betrekkingen wordt het begrip gebruikt om een nieuw licht te werpen op de rol van niet-statelijke actoren in de internationale politiek, met andere woorden op alle activiteiten die zich afspelen in de openbare sfeer en die zich onttrekken aan de controle van de staat. Het is onmiskenbaar dat de internationale contacten en het werkterrein van de sociale bewegingen zijn verbreed; in die zin kunnen we spreken van een globalisering 'van onderop'. Maar mijns inziens is het van belang de *civil society* niet als een aparte sfeer te kenschetsen, maar vooral naar de wisselwerking tussen de *civil society* en de 'officiële' politiek te zoeken, zowel op nationaal als op internationaal niveau. Sommige auteurs beschouwen de groei van de *civil society* als een ondermijning van de soevereiniteit van nationale staten; een situatie die landen ertoe noopt hun buitenlandse politiek en internationale relaties meer en meer in internationaal verband te organiseren. Alejandro Colás, die internationale betrekkingen doceert aan de Universiteit van Londen, beweert daarentegen dat de uitholling van de nationale staat niet zonder meer een gevolg is van de *global civil society*. Integendeel, 'the expansion of international civil society is seen as a process that reinforced the institutions and boundaries of the modern sovereign state as much as it helped to undermine them.'⁴ Historisch onderzoek naar de internationale ontwikkeling van de sociale bewegingen is nodig om meer inzicht te verwerven in de relatie tussen de *civil society*, de nationale staat en het ontstaan van nieuwe internationale samenwerkingsvormen.

Het succes van een sociale beweging kan ten dele worden afgemeten aan de mate waarin zij erin slaagt mensen te mobiliseren. Van groter belang is hier de vraag in hoeverre zij invloed heeft uitgeoefend op de (internationale) politieke besluitvorming en haar doelstellingen heeft weten te verwezenlijken.⁵ Over de resultaten van de anti-kernwapenbeweging uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw wordt in de Nederlandse literatuur nogal schamper gedaan. De massale mobilisatie leverde immers niet het gewenste effect op, omdat de Nederlandse regering op 1 november 1985 definitief besloot de stationering van de kruisvluchtwapens goed te keuren. Bovendien wist de PvdA in de daarop volgende verkiezingsstrijd haar inzet voor de anti-kernwapenstrijd niet te verzilveren en nam zij al snel afstand van de vredesbeweging. Het onderzoek richtte zich tot nu toe vrijwel uitsluitend op de invloed van de vredesbeweging op de politieke besluitvorming in Nederland.⁶ Voor de repercuties van de Nederlandse opstelling in NAVO-verband was en is weinig aandacht.⁷ Dat heeft ten dele natuurlijk te maken met de beperkte invloed van een land als Nederland binnen het bondgenootschap. In de studies over de Amerikaanse vredesbeweging, de Nuclear Freeze-campaigned, komt die vraag bijvoorbeeld uitdrukkelijk wel aan de orde.

Het is echter niet alleen van belang om te kijken naar de totstandkoming van structuren en de wijze van besluitvorming; veranderinge opvattingen zijn minstens zo belangrijk. De eisen van de vredesbeweging stonden haaks op het gangbare denken over wapenbeheersing. Daarnaast hamerde de beweging op het belang van mensenrechten en pleitte zij voor een democratisering van het veiligheidsbeleid. Sommige auteurs kennen de vredesbeweging grote, weliswaar indirecte invloed toe op de veranderingen in het internationale politieke klimaat die in de jaren zeventig en tachtig hebben plaatsgevonden. Daarbij gaat het behalve om het protest tegen de kernwapens nadrukkelijk ook om de rol die de vredesbeweging speelde in de contacten tussen Oost en West, de ontspanning van onderop.⁸ De

Amerikaanse historicus Jeremy Suri gaat nog een stap verder. In een breed opgezette studie beweert hij dat de officiële ontspanningspolitiek van de Verenigde Staten en de Sovjetunie vooral geïnterpreteerd moet worden als een reactie op het nieuwe internationale klimaat. In de jaren zestig was op grote schaal politieke en sociale onrust ontstaan, terwijl tegelijkertijd regeringsleiders als Charles de Gaulle en Mao Tse-tung zich verzetten tegen de tweedeling in de internationale politiek. Suri besteedt daarbij zowel aandacht aan de jeugdcultuur van de jaren zestig als aan de stijl van leiderschap van de genoemde regeringsleiders. Hij tracht op die manier een relatie te leggen tussen veranderingen in de internationale politieke cultuur en ontwikkeling van de Koude Oorlog. ‘Studying the 1960s and detente in global terms reveals how ideas, institutions and personalities transcended national boundaries before the Internet or the “war on terrorism”.’⁹

Bondgenootschappelijke samenwerking binnen de NAVO: van defensiesamenwerking tot humanitaire interventie

Onderzoek op het terrein van de internationale politieke cultuur zou zich ook moeten richten op de ontwikkeling van internationale organisaties, omdat deze een steeds belangrijker actor op het wereldtoneel zijn geworden. Het is een onderzoeksterrein dat de afgelopen jaren ook mijn eigen interesse heeft gehad, in het bijzonder waar het de NAVO betreft.

De verdediging van het grondgebied vormt van oudsher de voornaamste – en lange tijd de enige – taak van de krijgsmacht. De nationale overheid is immers verantwoordelijk voor de verdediging van de territoriale soevereiniteit van de staat. Desondanks hebben zich in de twintigste eeuw allerlei vormen van interstatelijke samenwerking op het gebied van vrede en veiligheid ontwikkeld, variërend van bilaterale defensieverdragen tot een wereldwijde organisatie als de Verenigde Naties met een veelomvattende doelstelling. Meestal nam internationale veiligheidssamenwerking de vorm aan van een militair bondgenootschap tussen staten die zich bedreigd voelden door een gemeenschappelijke vijand. Dat gold bij de oprichting in 1949 ook voor de ondertekenaars van het Noord-Atlantisch Verdrag. Tegelijkertijd heeft de NAVO zich er vanaf het begin steeds op laten voorstaan ‘meer te zijn dan een militaire alliantie’. In tegenstelling tot andere allianties zou het Atlantisch bondgenootschap zich in de loop van de tijd bovendien ontwikkelen tot een hechte, collectieve defensie-organisatie die in de nieuwe veiligheidsorde na de Koude Oorlog een andere rol opeiste. Theoretici op het terrein van de internationale betrekkingen als Peter J. Katzenstein en Alexander Wendt hebben erop gewezen dat gemeenschappelijke normen en waarden in belangrijke mate bijdragen aan de collectieve identiteit van een nationale staat of – in dit geval – een veiligheidsgemeenschap van democratische staten. Daarmee onderstrepen zij het belang van de politieke cultuur voor de internationale politiek.¹⁰ In de historische literatuur over het bondgenootschap speelt dat perspectief tot op heden geen rol van betekenis. Het onderzoek richt zich op een beperkt aantal thema’s, zoals de Europees-Amerikaanse verhoudingen en de rol van de kernwapens. Het succes van de NAVO wordt alleen afgemeten aan de mate waarin ze erin slaagde de Sovjeddreiging het hoofd te bieden; interne cohesie was slechts een afgeleide. Naar mijn mening moeten we ons bij de bestudering van de NAVO niet langer beperken tot de formele kanten van de organisatie en de besluitvorming op internationaal niveau, maar ook informele structuren, omgangsvormen en ongeschreven regels onder de loep nemen. De politiek-culturele benadering kan daarmee nieuw licht werpen op de mogelijkheden én de beperkingen van samenwerking binnen een internationale veiligheidsorganisatie als de NAVO.

Het Noord-Atlantisch Verdrag uit 1949 bevat geen uitgewerkte organisatiestructuur en de organisatie ontwikkelde zich dan ook zonder dat daar een vooropgesteld plan aan ten grondslag lag. De lidstaten van de NAVO stemden hun defensiebeleid op elkaar af, richtten geallieerde hoofdkwartieren op, ontwikkelden een militaire strategie en operationele plannen op NAVO-niveau, riepen fondsen in het leven, consulteerden elkaar inzake politieke aangelegenheden, werkten samen op militair-technisch vlak, en stimuleerden de militaire productie in Europa. Terwijl de militaire organisatie zich in snel tempo ontwikkelde, bleef artikel 2 waarin onder andere sprake was van economische samenwerking een dode letter. Politieke consultatie tussen de bondgenoten, zoals in artikel 4 van het verdrag vermeld, was in de praktijk niet vanzelfsprekend. Een analyse van de interne discussies binnen de NAVO laat zien dat over de vraag wat tot de taken van de alliantie behoorde voortdurend onenigheid bestond. Na de debatten over politieke consultatie en coördinatie van de militaire productie in de jaren vijftig, richtte de discussie zich in de latere jaren zestig onder meer op wapenbeheersing en ontspanning. Onderzoek naar de dynamiek van het bondgenootschap toont onder meer welke rol de verschillende actoren speelden. De lidstaten hadden uiteenlopende belangen en koesterden soms andere ideeën over de samenwerking binnen de alliantie. Daarnaast waren zowel het internationaal secretariaat als de militaire bevelhebbers nauw betrokken bij de samenwerking in NAVO-verband. Het optreden van de secretaris-generaal en de opperbevelhebbers, hun opvattingen over hun eigen rol, het belang dat zij hechtten aan gemeenschappelijk optreden, de wijze waarop zij hun staf organiseerden en hun stijl van leiderschap verdienen daarom nadere studie. Ze trokken op sommige momenten de macht naar zich toe en drukten hun stempel op de manier waarop het bondgenootschappelijk overleg werd georganiseerd. Meer onderzoek is ook nodig naar de discussies over de reikwijdte van het bondgenootschappelijk overleg en de vorm van politiek-militaire samenwerking. De rol van de militairen verdient daarbij speciale aandacht, aangezien zij tegelijkertijd zowel nationale als internationale functies vervullen. Dit sluit aan bij theorieën over *international governance*, waarin gewezen wordt op het belang van netwerken voor de internationale politiek (*actor-centered institutionalism*) en de wisselwerking tussen de verschillende niveaus van bestuur centraal wordt gesteld (*multilevel governance*).¹¹ Vooral dat laatste concept lijkt van belang, omdat het de aandacht vestigt op de wijze waarop actoren op verschillende niveaus zich tot elkaar verhouden en elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden. Dat laatste geldt, zoals gezegd, niet alleen voor een alliantie als de NAVO, maar evenzeer voor andere internationale instellingen.

Juist op dit terrein hebben we in Groningen veel expertise in huis. Het Kossmann Instituut kan een nieuwe impuls geven aan het onderzoek op het terrein van de internationale politieke cultuur door samenwerking tussen onderzoekers vanuit de verschillende disciplines te bevorderen.

Noten

¹ Coen Tamse, 'De diplomatieke revolutie van 1919 en de omslag in de internationale politieke cultuur', *Groniek* 30 (1997) nr. 137, 443-457.

² Michael Riemens, *De passie voor vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005).

³ Jeffrey T. Checkel, 'The constructivist turn in international relations', *World Politics* 20 (1998) nr.2, 324-348.

⁴ Alejandro Colás, *International civil society* (Cambridge 2002) 170.

⁵ David Cortright, 'Assessing peace movement effectiveness in the 1980s', *Peace and Change* 16 (1991) nr.1, 46-63; Fritz Klein, 'Der Einfluss von Friedensbewegungen auf das Ende des kalten Krieges' in: Jürgen Kocka, Hans-

Jürgen Puhle en Klaus Tenfelde ed., *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat* (München 1994) 479-494.

⁶ De meest recente studie op dit terrein is Remco van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004).

⁷ Een uitzondering vormt B.J. van Eenennaam, *Achtenveertig kruisraketten. Hoogspanning in de Lage Landen* (Den Haag 1988).

⁸ De meest gedegen en interessante analyse in dit opzicht is die van Matthew Evangelista, *Unarmed forces. The transnational movement to end the Cold War* (Ithaca 1999). Zie ook deel 3 van Lawrence S. Wittner's monumentale werk *The struggle against the bomb. Vol 3. Toward nuclear abolition: a history of the world nuclear disarmament movement, 1971 to the present* (Stanford 2003).

⁹ Jeremy Suri, *Power and protest. Global revolution and the rise of détente* (Cambridge, Mass. 2003) 262.

¹⁰ Peter J. Katzenstein ed., *The culture of national security: norms and identity in world politics* (New York 1996); Alexander Wendt, *Social theory of international politics* (Cambridge 1999).

¹¹ Zie onder anderen William D. Coleman en Anthony Perl, 'Internationalized policy environments and policy network analysis', *Political Studies* 48 (1999) 691-709; B. Guy Peters en Jon Pierre, 'Developments in intergovernmental relations: towards multi-level governance', *Policy & Politics* 29 (2001) nr. 2, 131-135; Jon Pierre en Gerry Stoker, 'Towards multi-level governance' in: Patrick Dunleavy, Andrew Gamble, Ian Holliday en Gillian Peele ed., *Developments in British Politics* 6 (Harmondsworth 2000) 29-47; Fritz W. Scharpf, *Games real actors play. Actor-centered institutionalism in policy research* (Boulder, Col. 1997).

Analytische politieke geschiedenis

Frank Ankersmit

In de geschiedenisbeoefening van de afgelopen decennia bestond in één opzicht een opmerkelijke consensus. Vrijwel alle historici, en zeker zij die de aandacht trokken, beklemtoonden *ad nauseam* dat de dagen van de politieke geschiedenis voorbij waren. De politieke geschiedenis werd verachtelijk afgedaan als ‘drum and trumpet history’, als ‘histoire événementielle’, als ‘elite-geschiedenis’, als theoretisch naïef, als historisch zonder belang en als moreel verwerpelijk. Daar is de laatste jaren een opmerkelijke verandering in gekomen. Zelfs de Annales-historici, de meest fervente critici van de politieke geschiedenis, hebben zich nu weer gezet tot het schrijven van politieke geschiedenis. Vanzelfsprekend betekent dat geenszins dat alles wat er de afgelopen jaren in de geschiedenis is voorgevallen, daarmee nu vergeten zou zijn. Er kan daarom inzake de politieke geschiedbeoefening geen sprake zijn van een terugkeer naar de Rankes, Droysens, de Macaulays en de Michelets van de negentiende eeuw. De politieke geschiedbeoefening die wij voor de toekomst mogen verwachten, zal zich in de eerste plaats moeten verrijken met het vele van wat de afgelopen decennia tot stand werd gebracht in ons vak. En, in de tweede plaats, de geschiedbeoefening is en was nimmer een ‘l’art pour l’art’. De historicus kan en mag het zich niet permitteren om zich in de ivoren toren terug te trekken; hij heeft een belangrijke maatschappelijke functie. En ook dat gegeven moet men betrekken bij de vraag naar de aard en taak van de politieke geschiedbeoefening in de nabije toekomst.

Historisme en politieke geschiedenis

Of men dat nu leuk vindt of niet: sinds de dagen van Homerus, Herodotus en Thucydides was de politiek altijd de ruggengraat van alle geschiedschrijving en was geschiedschrijving vooral politieke geschiedenis. Alle latere varianten verliezen hun zin en betekenis, wanneer zij niet gehecht kunnen worden aan de politieke geschiedenis. Wat zouden al die geschiedenissen zijn zonder de daarbij stilzwijgend als bekend veronderstelde politieke geschiedenis? Zij zouden een lichaam zijn zonder skelet, een betekenisloos verhaal zonder enige intrige. De mens is een ‘zooion politikon’, een politiek wezen; en voor zover wij greep hebben op onze samenleving, danken we dat bij uitstek aan de politiek. De geschiedenis van onze samenleving is bijgevolg bij uitstek de geschiedenis van de politiek.

De hier verdedigde nauwe band tussen geschiedenis en politiek zal men vooral in verband brengen met het historisme, de geschiedtheorie die aan het begin van de negentiende eeuw in Duitsland de overhand kreeg en waaraan de namen van Ranke, Humboldt, Droysen, Dilthey en vele anderen te verbinden zijn. Dat niet in de laatste plaats omdat in alle recente veroordelingen van de politieke geschiedenis het historisme onveranderlijk als de grote boosdoener werd gezien. Wie de politieke geschiedenis veroordeelde, veroordeelde ook het historisme en *vice versa*. De vraag rijst daarom hoe en waarom het historisme en de politieke geschiedenis zo nauw met elkaar verbonden konden raken.

Twee aannames waren cruciaal voor de wending van het historisme naar de politiek. De eerste betreft het besef van de volstrekte uniciteit en individualiteit van alle historische fenomenen, zoals historische periodes, culturen, de Staat, zijn instituties, enzovoort. De historisten waren van mening dat het historisch lot onderdeel is van aard of natuur van alle

historische fenomenen. Het historisme verlangde van de historicus om door te dringen tot het hart van de unieke individualiteit van historische fenomenen en om daar de samenhang de ontdekken van het denken en handelen van de mensen uit een bepaalde historische periode.

De historisten meenden in de tweede plaats dat het bovenstaande de historicus ertoe zou verplichten zich vooral te concentreren op de geschiedenis van de Staat. De historisten zagen het historisch proces als het toneel van grote collectieve en bovenindividuele krachten. Wat geheel bleef binnen de greep van het afzonderlijke individu, zouden zij geplaatst hebben buiten de geschiedenis in de strikte en eigenlijke zin van het woord. Maar wanneer de historisten al die grote collectieve krachten in beschouwing namen, dan kwamen zij steeds tot de conclusie dat de Staat toch de belangrijkste van alle was. Zeker, beschavingen, culturen, instituties, de economie hebben hun rol gespeeld in de evolutie van de mens en deze zaken kwamen dan ook prominent voor in hun geschiedschrijving (wat de critici van het historisme nogal eens vergeten). Maar de Staat is onmiskenbaar de meest actieve en creatieve collectieve kracht; en het is daarom bij uitstek de Staat die ons de sleutel verschaft tot de geheimen van ons collectief verleden.

Dat mag ook verklaren welke opvattingen de historisten hadden van de praktische betekenis van de geschiedbeoefening. Want wanneer de historicus erin zou slagen de unieke individualiteit van de Staat op het spoor te komen, dan had hij daarmee niet alleen een belangrijke bijdrage geleverd aan ons begrip van het verleden, maar ook aan de beantwoording van de vraag hoe de Staat in de toekomst het beste zou kunnen handelen. Want ieder verantwoord politiek handelen vereist een voortdurend besef bij de politicus/staatsman van de individualiteit of identiteit van de Staat, over wiens toekomst hij (mede-)beslist. Er is dus een continuüm tussen de arbeid van de historicus en die van de staatsman. De laatste begint waar de eerste ophoudt, en er zou zoveel mogelijk continuïteit moeten zijn tussen de geschriften van de historicus en de handelingen van de staatsman.

Zo lagen de kaarten met het historisme. En daarmee is de reflectie op de relatie tussen de historicus, het verleden en de politiek eigenlijk tot stilstand gekomen. Want het historisme, dat zijn zelfvertrouwen al verloren had met de zogenaamde 'crisis van het historisme' van de jaren tussen 1900 en 1930, werd na de Tweede Wereldoorlog ook nog 'by guilt of association' ten onrechte in verband gebracht met de verschrikkingen van het nazisme en van de Holocaust. Resultaat was dat het historisme de *nomen nefandum* werd, die het tot op de huidige dag in de geschiedbeoefening veelal nog is. Dit is te betreuren. Niet alleen omdat het historisme de enige geschiedtheorie is die door en voor historici ontwikkeld werd en daarom dichter bij de praktijk van de geschiedbeoefening staat dan enige andere, later ontwikkelde variant. Belangrijker nog in deze context is dat het historisme de enige geschiedtheorie is die een doordacht en weloverwogen antwoord bood op de vraag naar de zin en waarde van de geschiedbeoefening voor de samenleving. Karakteristiek is het volgende: de critici van het historisme eisten haast allen dat de geschiedenis een (sociale) wetenschap zou worden en dat historici voor historici zouden schrijven. Dienovereenkomstig veroordeelden zij de vraag naar de zin en waarde van de geschiedbeoefening als een platvloerse obsessie van de bekrompen kleinburger (of van de belastingbeta-ler). Maar dat lag voor de historisten totaal anders.

Voor een nieuwe ‘analytische’ politieke geschiedbeoefening

Wat we kwijtraakten met het historisme was dus de vanzelfsprekende predominantie van de politieke geschiedenis, en de erkenning dat geschiedschrijving een maatschappelijke functie heeft, waarbij het begrip ‘politiek’ zo wijd mogelijk verstaan moet worden. In deze paragraaf zal ik de oude historistische vraag naar de maatschappelijke (politieke) betekenis van de geschiedbeoefening opnieuw bezien. Ik bepleit een nieuwe variant van politieke geschiedbeoefening – hier aangeduid als ‘analytische politieke geschiedenis’ – die ons van dienst kan zijn bij de oplossing van de grote politieke problemen van heden en toekomst.

In de vorige paragraaf zagen we dat volgens de historisten kennis van het verleden van de natie een nuttig, en zelfs onmisbaar hulpmiddel kan zijn voor de politicus. In ons eigen leven is het niet anders. Onze eigen handelingen behoren altijd min of meer in het verlengde te liggen van ons verleden en van wat onze handelingen vroeger waren. We moeten een zekere mate van rolvastheid betonen in onze interactie met anderen – en het is inderdaad *ons verleden* dat die rol in belangrijke mate vastlegt. Dat is dan ook wat historisten op het oog hadden met hun stelling dat er continuïteit moet zijn tussen wat de historicus vertelt over het verleden van de natie enerzijds, en hoe de politicus handelt in het heden anderzijds. De juistheid van dit historistische inzicht valt niet te betwijfelen en hieronder zal ik daar eerder een nieuwe dimensie aan toevoegen dan het aanvechten.

Maar stel nu dat er in de nationale politiek langzaam en onbemerkt iets misging. Bijvoorbeeld: de politieke partij functioneert niet langer als de *trait d’union* tussen de burger en de Staat die zij vroeger was, of stel dat de Staat een eigen belang ontwikkelde dat zich stelde naast, of zelfs tegenover het publieke belang, of dat de burger (als gevolg daarvan) het vertrouwen in de politiek begint te verliezen, of dat het executief op een ontoelaatbare wijze het legislatief begint te domineren, of dat de representatieve democratie ons niet langer de vruchten bieden kan die wij daarvan verwachten. Geen van alle denkbeeldige voorbeelden, want kan men niet verdedigen dat juist dit de grootste problemen zijn van onze hedendaagse representatieve democratieën?

Welnu, wat te doen in een dergelijke situatie? De historistische benadering kan ons hier vanzelfsprekend niet langer van dienst zijn. Want de daarin aanbevolen extrapolatie van het verleden naar de toekomst zou de zaken alleen maar erger maken. Men zou dan de fouten van het (recente) verleden verder uitvergrooten naar de toekomst. Een andere, niet-historistische strategie is daarom nodig, wanneer er in de politiek iets verkeerd gegaan is – en dat is een situatie die de negentiende-eeuwse historisten met hun zo benijdenswaardige optimisme nooit onder ogen zagen.

In een dergelijke situatie zullen we uiteraard moeten beginnen met vast te stellen waar en wanneer de dingen uit de rails begonnen te lopen. We zullen, met andere woorden, het punt moeten identificeren in de geschiedenis van de natie waar bepaalde factoren het politieke mechanisme begonnen te verstoren, en waar die factoren aldus verhinderden dat dat mechanisme zich ontwikkelde in overeenstemming met de zo optimistische historistische conceptie van de evolutie van Staat en samenleving. Maar hoe doe je zoiets? Hoe ontdek je dat moment waarop iest begon mis te gaan?

Willen we die vraag beantwoorden, dan moeten we ons allereerst terdege bewust zijn van het element van normativiteit dat in heel die vraagstelling impliciet is. Immers, uitgangspunt was de constatering dat er iets *verkeerd* is gegaan in de meer recente geschiedenis van de natie en dat *gedresseerd behoort te worden*. Er is dus sprake van een ‘behoren’

(normativiteit), waarmee de meer recente feiten uit de politieke geschiedenis van de natie in strijd zijn. Hier ligt ook (mede) de verklaring voor waarom het historisme ons hier niet verder kan helpen. Het historisme verlangt van de historicus een ‘zeigen wie es eigentlich gewesen’ (in de beroemde woorden van Ranke) en laat daarom aan de normativiteit, althans in principe, geen ruimte. Daar waren de historisten zelf altijd heel duidelijk over. Kortom, de vraag naar het herstel van fouten die in het politieke mechanisme zijn ingeslopen verlangt het beroep op een bron van normativiteit, die ons in staat stelt om die fouten te identificeren en om te ontdekken hoe die het beste hersteld kunnen worden.

Wanneer we onze probleemstelling aldus formuleren, ligt daarin meteen al een indicatie van de richting waarin we het zullen moeten zoeken. Want wanneer wij bijvoorbeeld de constatering doen dat onze hedendaagse ‘representatieve democratieën’ niet langer functioneren zoals zij zouden *behoren* te functioneren, dan doen wij daarbij vanzelfsprekend een beroep op wat dat begrip ‘representatieve democratie’ eigenlijk *betekent*, dat wil zeggen op hoe dat begrip verstaan *behoort* te worden. Anders gezegd, in het politiek theoretische concept ‘representatieve democratie’ ligt *sui generis* een dimensie van normativiteit, van wat dat begrip wel, en wat het niet betekent, en waar we ons op beroepen wanneer we menen dat de zaken in onze democratieën niet langer marcheren zoals zij zouden *behoren* (normativiteit) te marcheren. Meer in het algemeen, in de geschiedenis van de politieke filosofie werden door theoretici als Machiavelli, Bodin, Hobbes, Locke, Montesquieu, Burke, Kant, Hegel, Guizot en Thorbecke theorieën ontwikkeld om inhoud te geven aan begrippen als soevereiniteit, de Staat, de natie, democratie, representatie – begrippen die *sui generis* die dimensie van normativiteit tot uitdrukking brengen waar we een beroep op kunnen doen om te zien wat er op dit moment in onze politieke werkelijkheid mis is, en wat daar aan te doen valt.

Dat brengt mij bij de kern van mijn redentie hier. We leven in een tijd waarin we helaas maar al te veel reden hebben om ons zorgen te maken over de toekomst van de representatieve democratie, van de burgerlijke en politieke vrijheid, terwijl die toch de beste garanties bieden voor onze politieke toekomst en voor een behoorlijk openbaar bestuur. Men hoeft maar naar de Verenigde Staten van president George Bush te kijken – de oudste Westerse democratie tenslotte! – om zeer gerechtvaardigde zorgen te hebben over de verwording van de representatieve democratie tot een plebisitaire democratie, of erger, tot een éénpartijstelsel of, nog erger, tot een perverse en rauwe plutocratie. En wie kan voorspellen welke druk op onze politieke systemen zal worden uitgeoefend wanneer in de loop van deze eeuw de door ons zo vreselijk mishandelde natuur hier de zeer hoge rekening voor zal presenteren? Of wanneer de olie opraukt en er nog geen goed alternatief is? Onder druk van zulke omstandigheden zullen onze politieke systemen tenderen af te buigen in een richting die nu nog niet te voorzien is. Wel is te verwachten dat dit een bedreiging zal vormen voor de vrijheid en democratie die wij in onze nu nog zoveel ontspannener wereld zo hebben leren waarderen. Zelfs in dit land. Denk bijvoorbeeld aan de anti-terreurwetgeving van toenmalig minister van Justitie Piet Hein Donner, die erin voorziet dat mensen om hun intenties gestraft kunnen worden. Sinds de zeventiende eeuw hebben we dat in dit land niet gekend (behalve natuurlijk tussen 1940 en 1945).

Het is een ‘analytische’ politieke geschiedenis waaraan wij de belangrijke taak kunnen toevertrouwen om ontsparingen van onze representatieve democratie te identificeren en die ongedaan te maken. Het gaat hier om een vorm van politieke geschiedenis die de samenleving dient. Deze politieke geschiedenis kan vrijheid, recht, democratie en bestuurlijke effi-

ciency helpen garanderen dankzij een beroep op de volheid van onze ervaringen uit het verleden en op de politieke inzichten die ontwikkeld werden vanaf Aristoteles tot en met interessante eigentijdse politieke denkers als Foucault, Habermas, Skinner of Fukuyama. Een dergelijke ‘analytische’ politieke geschiedenis zou twee historische subdisciplines moeten combineren: de politieke geschiedbeoefening en de geschiedenis van de politieke filosofie (ook wel aangeduid als ‘politieke theorie’). De politieke historicus heeft hier tot taak om onze politieke kwalen in kaart te brengen in een nauwgezette en goed-gedocumenteerde contrastering van ons heden met ons min of meer recente politieke verleden. Hij beschikt daarmee echter nog niet over de middelen om die kwalen ook te genezen.

Daarvoor is een beroep nodig op de politieke filosofie. Zijn inbreng zal evenwel van weinig of geen waarde zijn voorzover de politieke filosoof zich overgeeft aan abstracte beschouwingen die voorbijgaan aan de concrete politiek van verleden en heden. De politieke filosofie is dan en slechts dan een zinvolle discipline, wanneer die haar uitgangspunt kiest in de urgente politieke problemen waar de samenleving zich op een bepaald moment in haar historische ontwikkeling mee geconfronteerd zag. Daar, en daar alleen, lag de kracht van auteurs als Machiavelli, Bodin, Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau, Hegel of Marx. Zij theoretiseerden niet ‘ins Blaue hinein’; zij hadden daarentegen een ongekend scherp zintuig voor waar het politiek aan schortte in hun eigen tijd en daar lag dan ook het uitgangspunt voor hun overpeinzingen. We hebben daarom in het geheel niets aan politieke filosofen die, zoals Rawls, ons als methodisch principe aanbevelen om de empirische, historische realiteit geheel en al achter een ‘veil of ignorance’ te laten verdwijnen. Want daarmee elimineert men nu juist al datgene waar het in de politieke filosofie om zou moeten draaien.

We hebben daarentegen behoefte aan een politieke filosofie die zich ruimhartig laat inspireren door de grote politieke problemen van heden en verleden in al hun concreetheid en complexiteit. Eerst een dergelijke politieke filosofie sluit aan bij de arbeid en werkwijze van de historicus – die het immers ook altijd te doen is om de concrete uniekheid van het verleden (of zeer recente verleden) en die ook probeert om recht te doen aan alle complexiteit daarvan. Het is daarom de *politieke theorie* – die de *geschiedenis* beschrijft van hoe men in het verleden worstelde met de grote politieke problemen van toen – en niet de *politieke filosofie* (die zich zo gaarne in tijdloze abstracties verliest), waar we een beroep op moeten doen voor een optimale nakomelingschap van het huwelijk tussen geschiedbeoefening en politiek-filosofische reflectie.

De hier bepleite nieuwe, analytische variant van politieke geschiedbeoefening is niet descriptief in de zin van de bestaande varianten van politieke geschiedbeoefening. Hier gaat het niet alleen om een betrouwbare weergave van wat er in ons politieke verleden is voorgevallen. Wel is het zo dat zonder een dergelijke betrouwbare weergave niets tot stand kan komen. Historische waarheid en betrouwbaarheid blijft ook hier het eerste en hoogste gebod. Maar in de analytische politieke geschiedbeoefening blijft men daar niet bij staan. Want de volgende stap is dat de resultaten van dit historisch onderzoek ‘geanalyseerd’ worden door die te vertalen naar de taal van de politieke theorie, dat wil zeggen dat die onderzoeksresultaten geconceptualiseerd worden in termen van begrippen als soevereiniteit, democratie, representatie, burgerlijke en politiek vrijheid enzovoort. Dat betekent *in concreto* dat de resultaten van dat politiek historisch onderzoek gepast zullen worden binnen de normatieve schemata van wat wij onder die begrippen behoren te verstaan. Is bijvoorbeeld de Verenigde Staten van Bush eerder een plebiscitaire democratie dan een represen-

tatieve democratie? Is het neo-liberalisme eerder een terugkeer naar het Ancien Regime dan een voortzetting van het liberalisme in de eigenlijke zin van het woord dat in de bestrijding van het Ancien Regime juist zijn oorsprong en bestaansrecht vond? Dat is het soort van vragen waarmee we de band moeten leggen tussen heden en verleden.

Hieruit mag wederom blijken dat de analytische politieke historicus zich er nooit toe mag laten verleiden om zich uitsluitend te verlaten op de hedendaagse politieke filosofie. Want dan zou hij zich afsluiten voor de wijsheid van de geschiedenis; en het is nu juist die wijsheid van de geschiedenis waarvan we zoveel meer te verwachten hebben voor de oplossing van onze tegenwoordige politieke problemen. Het is de geschiedenis die ons het beste perspectief biedt om onze grote sociale en politieke problemen in kaart te brengen. Meer in het bijzonder vindt die wijsheid van de geschiedenis haar belichaming in het arsenaal aan politieke begrippen dat de politieke theorie (als geschiedenis van de politieke filosofie) ons heeft nagelaten. Zoals de taal de neerslag vormt van onze ervaring van de werkelijkheid, zo is het politieke vocabulaire, het geheel aan politieke noties waar de politieke theorie ons toegang toe verleent, het sediment van onze politieke ervaring door de eeuwen heen. En als zodanig is dat vocabulaire tevens onze beste gids voor onze politieke toekomst.

Dat betekent geenszins dat onze keuze van politieke begrippen om te komen tot een verstaan van onze eigen tijd altijd gemakkelijk en probleemloos zijn zal. Verre daarvan! Want juist hier zullen we moeten instemmen met al die theoretici die er *ad nauseam* op wezen dat er geen tijdloze en eeuwige politieke problemen zijn die onveranderlijk dezelfde gebleven zouden zijn in heel de geschiedenis van het Westen. Zij hebben volkomen gelijk: iedere historische periode heeft zijn eigen politieke parameters, zijn eigen specifieke problemen, zijn eigen politieke vocabulaire – en we moeten instemmen met Skinner, Pocock en zovele anderen wanneer die keer op keer beklemtonen dat hier niets vanzelfsprekend is.¹ Inderdaad, een begrip als vrijheid of democratie betekent in de ene periode geheel iets anders dan in een andere.

Maar dat betekent in het geheel niet (zoals sommigen menen) dat vroegere betekenissen van bepaalde politieke begrippen voor ons, in onze eigen tijd, met zijn eigen politieke realiteiten en met zijn eigen politieke wensen, dan ook zonder betekenis zouden zijn. Dat zou een dwaze redenatie zijn. Want we kunnen eerst het bestek opmaken van waar we zijn door te kijken waar we gisteren en eergisteren waren. Iedere tijdsbepaling, ieder inzicht in wie en wat wij zijn, kan alleen maar succesvol plaatsvinden in termen van een contrast met wie wij vroeger waren. Wie dat contrast met een vroeger zelf als oriëntatie afwijst, is als de stuurman die zijn kompas overboord werpt. Waar wij nu zijn *in politicis* is alleen aan te geven in termen van onze *politieke geschiedenis*. Kortom, de noodzaak om ons politieke vocabulaire te historiseren – een noodzaak die zoveel moderne theoretici geheel en al terecht beklemtonen – is niet een onoverkomelijke handicap voor de hier beoogde analytische politieke geschiedbeoefening, maar juist de garantie voor het succes daarvan. Want juist door onze kennis van het *gehele* semantische spectrum waarbinnen begrippen als democratie, vrijheid en soevereiniteit zich door de eeuwen heen bewogen, verkrijgen die begrippen een betekenisrijkdom die ons bij uitstek in staat stelt om ze vruchtbaar aan te wenden voor onze eigen tijd en voor onze eigen politieke problemen.

Conclusie

De treurige paradox van de hedendaagse politieke historici is dat zijn geen historisten zijn waar zij het wel zouden moeten zijn; en dat zij historisten zijn wanneer ze het juist niet zouden moeten zijn. Hedendaagse historici weigeren om historicist te zijn wanneer zij nadenken over de aard van hun eigen discipline en concluderen dan veelal dat het historisme een obsoleete en zinloze geschiedtheorie is, die niets weergeeft van waar het in de contemporaine geschiedbeoefening om draait. Al die hedendaagse historici vergissen zich: zij zijn niet in staat om de inderdaad sterk verouderde terminologie waarin het historisme zichzelf twee eeuwen geleden definieerde los te maken van zijn theoretische kern – en die nu nog even geldig was als toen.

Maar al die zo heel erg anti-historistische (politieke) historici worden ineens de warmste aanhangers van het historisme, zodra het gaat om het gebruik dat men al of niet van de geschiedenis kan maken voor de eigen tijd en om de aanwendbaarheid van kennis van het verleden voor hedendaagse problemen. Dan stemmen zij ineens om het hardst in met Rankes ‘jede Epoche ist unmittelbar zu Gott’, en dan beginnen zij ineens de hoogste lof te zingen van de waarschuwingen van de historisten tegen de gevaren van anachronisme. Dat is niet alleen vreemd, maar vooral ook zeer te betreuren. Want door deze inconsistente opstelling tegenover het historisme hebben zij zichzelf afgesloten voor de wijsheid van de eeuwen; of althans het standpunt verdedigd dat die wijsheid van de eeuwen voor ons van geen enkele waarde zou kunnen zijn. Inderdaad, die wijsheid van de eeuwen had niet aan slechter handen toevertrouwd kunnen worden dan aan die hedendaagse historici met hun merkwaardige getroebleerde opstelling tegenover het historisme. Daarentegen mag een analytische politieke geschiedbeoefening, zoals gedefinieerd in dit opstel, een indruk geven van hoe de professionele kennis van de historicus aangewend kan worden ter verbetering van onze politieke systemen en om de politieke gevaren te bezweren die onze sociale en politieke toekomst bedreigen.

Noot

¹ J.G.A. Pocock, *Politics, language and time. Essays on political thought and history* (New York 1973), dat zou resulteren in diens magistrale *The Machiavellian Moment in the Atlantic tradition* (Princeton 1975). Zie voor het ideeëngoed van Skinner het voortreffelijke overzicht door Kari Palonen in diens *Quentin Skinner. History, Politics, Rhetoric* (Cambridge 2003).

Onze belastingcenten. Een pleidooi voor beleidsgeschiedenis

Dirk Jan Wolffram

De politiek creëert beleid. Zij bepaalt of de overheid in actie komt of niet. Beleid is altijd het resultaat van politiek handelen. Het is daarom verleidelijk om de kwaliteit van politiek handelen af te meten aan de kwaliteit van beleid. Kossmann Instituut-voorzitter Doeko Bosscher pleit in zijn bijdrage aan deze bundel voor een actieve en dienende rol voor de geschiedenis van politiek, en daarmee voor historische beleidsevaluatie. Zijn pleidooi kan echter gemakkelijk uitgebreid worden tot een historische analyse van overheidsbeleid *an sich*, los van de actuele bruikbaarheid. Zo'n analyse kan leiden tot nieuwe inzichten in het functioneren van politiek in verleden en heden, zeker als beleidsgeschiedenis zich uitdrukkelijk ook richt op de politieke en maatschappelijke context waarin beleid tot stand kwam.

Gezien de uitgangspunten van de benadering van de geschiedenis van politiek binnen het Kossmann Instituut lijkt het zinvol te beginnen met een plaatsbepaling van de beleidsgeschiedenis ten opzichte van de geschiedenis van politieke cultuur. De geschiedenis van politiek staat al geruime tijd in het teken van de politieke cultuur. Henk te Velde verrichtte baanbrekend werk in zijn proefschrift over het liberalisme na Thorbecke. Hij gaf aan hoe de politieke cultuur benaderd kon worden in onderzoek dat zich als het ware om de institutionele kant van de politiek heen beweegt. Te Velde keek naar politici, hun ideeën en hun wijze van optreden, maar ook naar invloedrijke denkers aan de zijlijn van de politiek, aan de hand van tot dan toe weinig gebruikt materiaal als brochures en egodocumenten. Aldus reconstrueerde hij niet zozeer het proces van politieke besluitvorming zelf, als wel de context waarin politiek plaats kon vinden en de wijze waarop politiek vorm kreeg.¹ Te Velde was vervolgens de belangrijkste vormgever van het onderzoeksprogramma 'De Natiestaat', dat inmiddels (najaar 2006) twaalf studies naar aspecten van de geschiedenis van de Nederlandse politiek na 1815 heeft opgeleverd.² Openbaarheid, vormen en stijlen van politiek, partijvorming, leiderschap en de relatie tussen media en politiek kwamen centraal te staan.

Inmiddels tekent zich een voorzichtige herwaardering van de meer institutionele kant van de geschiedenis van politiek af. Deze tendens werd onderstreept in de Utrechtse oratie van Ido de Haan, die een pleidooi bevatte voor een herwaardering van de machtsvraag in de geschiedenis van politiek.³ Ook een betrekkelijk recente studie als die van Peter van Velzen over de conceptie van de ministeriële verantwoordelijkheid onder koning Willem I is te zien als een belangrijke toevoeging aan onze kennis van de fundamente van de politieke macht in Nederland en een herwaardering van de institutionele kant van de politiek.⁴

In het beeldbepalende Natiestaat-programma zijn meerdere studies verschenen die expliciet gewijd zijn aan wetgeving. In deze studies staat de vraag naar macht, het vermogen om de maatschappij te veranderen, centraal. De Haan analyseerde de debatten over de constitutionele grondslagen van de Nederlandse politiek, die bijvoorbeeld bepalend waren voor cruciale kwesties als de regeling van armenzorg en onderwijs. Christianne Smit analyseerde de schier oneindige discussie over, en de totstandkoming van de invoering van de inkomstenbelasting, het financiële fundament voor interventionistisch overheidsbeleid en ikzelf ben op zoek gegaan naar de grondslagen van sociale politiek en de eerste sociale wetgeving.⁵

Kortom: in al zijn vernieuwingsdrang is ook in de politieke-cultuurbenadering het

wezenlijke vraagstuk van de organisatie van politieke macht nooit buiten beeld geraakt. En hoe kan het ook anders: de essentie van politiek is immers de organisatie en invulling van het landsbestuur. Moderne beleidsgeschiedenis of historische beleidsevaluatie kan, net als alle geschiedenis van politiek, veel méér opleveren als ze niet louter uitgaat van de formele kant van politiek- formaties en instituties – maar op zoek gaat naar datgene wat zich afspeelt naast en buiten de formele kant van de politiek. Dat leidt tot nieuwe vragen, nieuwe benaderingen, die weer raken aan de grondslag van politieke geschiedenis: het analyseren, het zoeken van een verklaring van het handelen of niet-handelen van de overheid. Mijn these is dat het ook niet mogelijk is te komen tot een adequate analyse van het functioneren van de hedendaagse politiek, zonder indringende kennis van de geschiedenis van beleid.

In een systematische aanpak van beleidsgeschiedenis hoeven we het wiel niet opnieuw uit te vinden. De politicologie biedt een eenvoudige, klassieke definitie: een politiek probleem is een als ongewenst beschouwde situatie, waar de overheid bij betrokken is of zou moeten zijn.⁶ Vervolgens hanteert zij iets minder eenvoudige maar toch zeer overzichtelijke modellen van beleidsprocessen, om de verschillende actoren in het besluitvormingsproces en in de uitvoering van beleid te onderscheiden en aan te geven wat de relatie is tussen deze actoren. Deze modellen geven een relatie aan tussen achtereenvolgens agendavorming, formulering van beleid, besluitvorming, implementatie van beleid en de terugkoppeling van de resultaten van het beleid naar vernieuwing van beleid- met aandacht voor de beïnvloeding van het besluitvormingsproces door maatschappelijke actoren, publieke opinie, media en bestuursapparaat.⁷

Het zijn natuurlijk ideaalmodellen die de nuchtere historicus met wantrouwen tegemoet treedt, want een modelmatige benadering van politiek, beleid en bestuur veronderstelt een wetmatigheid in de politiek die natuurlijk lang niet altijd opgaat. Juist als we beleidsgeschiedenis benaderen vanuit de context waarin het beleid op de agenda werd gezet, tot stand kwam en werd uitgevoerd, leidt dat ons al snel af van de institutionele ijkpunten van de politieke wetenschapper. De historicus zal ook vorm en inhoud van die ijkpunten (agendavorming, parlementaire behandeling, bestuurlijke vormgeving) in zijn analyse mee willen nemen. In welke mate was partijcultuur of buitenparlementaire pressie van invloed op agendavorming? Wat was de betekenis van parlementaire gebruiken en gewoontes voor de inhoud van de besluitvorming: stijl van debatteren (confrontatie of compromis), woordvoerderschap/leiderschap? In welke bestuurlijke cultuur werd uitvoering gegeven aan het beleid: vanuit traditionele onpartijdigheid, vanuit een technocratische opvatting over bestuur, of door partijgerelateerde ambtenaren? De verstoringen van het model, bijvoorbeeld door revolutie of oorlog, bieden evenzeer interessante aanknopingspunten voor historisch onderzoek.

Een voorbeeld: de krachtigste historische beleidsevaluaties die de afgelopen vijftien jaar hebben plaatsgevonden, waren parlementaire enquêtes. De eerste, die naar de vergaande betrokkenheid van de overheid bij het miljarden verslindende Rijn-Schelde-Verolme-debacle, is meteen het meest historisch van karakter. Het hoofdrapport is een relaas van twintig jaar ‘falend’ overheidsbeleid gericht op het behoud van een deel van Hollands Glorie: de scheepsbouw en de daarbijbehorende werkgelegenheid. Een van de verklaringen voor dit miljardenverslindende debacle was volgens de commissie: ‘De Tweede Kamer was vaak afwezig, onoplettend of vergeetachtig’.⁸

Krachtige taal, maar voor de moderne politiek historicus is een dergelijke conclusie

natuurlijk volstrekt onvoldoende. Waarom stelde de Kamer zich zo op, wil hij of zij weten. Wat lag er in de Nederlandse politieke cultuur besloten dat het parlement van 1965 tot in de jaren tachtig onvermogen was tot een heldere analyse, die had moeten leiden tot de 'juiste' besluiten en tot verstandig beleid? Waarom meende de Parlementaire Enquêtecommissie in 1984 dat de Kamer, maar ook de regering in de twintig voorafgaande jaren anders had kunnen handelen? Vragen die in alle delen van het omvangrijke rapport niet worden behandeld.

Aan studies van beleid door politicologen en bestuurswetenschappers, en ook aan de parlementaire enquêtes, laat zich de systematiek van de politieke wetenschappen gemakkelijk aflezen. Aan hun analyses liggen de gebruikelijke politicologische modellen van besluitvormingsprocessen en van het functioneren van overheidsapparaten ten grondslag. Ze concentreren zich op instituties, op het functioneren van overheden, en bewegen zich aldus op het domein van de politieke geschiedschrijving zoals die tot diep in de jaren tachtig werd beoefend. Kabinetsformaties werden gezien als allesbepalende momenten, en politiek draaide voorts om het handelen van ministers, de minister-president voorop. Historische en politicologische analyses concentreerden zich op de kernmomenten in de politieke ontwikkeling: kabinetsformaties en beslissingen tot radicale interventie, zoals in industriepolitiek en de welvaartsstaat.

Wat goeddeels ontbreekt, is een analyse van de relatie tussen beleid en politieke cultuur, tussen beleid en maatschappij, en tussen beleid en bestuur. Politiek en beleid zijn in deze studies uit elkaar getrokken. Er wordt nauwelijks aandacht besteed aan de politieke context, aan de politieke cultuur waarin verandering van beleid optrad. Een analyse van de politieke verhoudingen, van de debatten binnen de politieke partijen, van de betekenis van politiek leiderschap, van het maatschappelijke debat en de publieke opinie, en van de rol van de media, ontbreekt goeddeels.

Waar het steeds om gaat in beleidsgeschiedenis is het relateren van overheidsmaatregelen (wetgeving, begrotingen en subsidies, bestuurlijke maatregelen) aan enerzijds de politieke cultuur en anderzijds de maatschappelijke krachten die aanleiding geven tot beleid (of tot het niet-nemen van besluiten). Door telkens de relatie te leggen tussen besluitvorming, politieke cultuur en maatschappelijke context, kan de volle bandbreedte van politiek worden verkend. Zo wordt duidelijk op welke momenten beleid zich beperkt tot 'Haagse politiek', die vooral bezig is met het herstructureren van regelgeving, los van maatschappelijke wensen en behoeften. Een mooi recent voorbeeld daarvan is de stelselherziening in de gezondheidszorg. Historische beleidsevaluatie kan blootleggen of het hier ging om een revolutionaire vernieuwing van de financiering van de gezondheidszorg (zoals minister Hans Hoogervorst van Volksgezondheid, Welzijn en Sport claimt), of om een immense administratieve reorganisatie die los lijkt te staan van maatschappelijke desiderata als beheersing van de kosten van de gezondheidszorg, of een rechtvaardige premieheffing naar draagkracht. Soortgelijke vragen kunnen worden gesteld bij vergelijkbare ingrijpende wetgeving in het verleden, zoals de onderwijshervorming via de Mammoetwet in de jaren zestig. Wat woog zwaarder: pedagogische en didactische argumenten, of organisatorische eisen.

Ook de herinrichting van het overheidsapparaat zelf kan op deze wijze aan een kritische beschouwing worden onderworpen. Een mooie casus, waarvoor bovendien al waardevolle literatuur beschikbaar is, is de voortdurende reorganisatie van de waterstaatsdienst in de negentiende en twintigste eeuw, uitmondend in de onaantastbare status van Rijkswaterstaat.

In beleidsgeschiedenis over de volle bandbreedte kan het accent echter ook worden gelegd op de maatschappelijke kant van de beleidscyclus. Aldus kan bijvoorbeeld de al dan niet mythische invloed van het 'militair-industrieel complex' op het defensiebeleid worden blootgelegd, of kan worden geanalyseerd in hoeverre universiteitsbestuurders het hoger-onderwijsbeleid hebben kunnen beïnvloeden

In de beleidscyclus kan de nadruk ook op de vormgeving van de uitvoering van beleid komen te liggen. Zo kwam het debat over de Ongevallenwet in 1900 en 1901 geheel in het teken te staan van de (on)wenselijkheid de uitvoering van de verplichte ongevallenverzekering te laten regelen door een Rijksverzekeringsbank.⁹ Ook in de discussies over de Gezondheidswet, eveneens van 1901, lag de nadruk op de uitvoering, en veel minder op de ultieme doelstelling: verbetering van de volksgezondheid.¹⁰ Met de snelle groei van het overheidsapparaat vanaf 1900, met een versnelling na afloop van beide wereldoorlogen, werd het debat over de vormgeving van dat apparaat steeds belangrijker. Uiteraard was er vaak een samenhang te constateren tussen organisatievorm en inhoud, zoals in het eerdergenoemde voorbeeld van de aanpassing van de Rijkswaterstaatsdienst aan de totstandkoming van grote waterstaatkundige werken als de waterwegen van de negentiende eeuw, de Zuiderzeewerken en het Deltaplan, en de bijna ongebreidelde groei van het wegverkeer in de twintigste eeuw.

In de historische beleidsanalyse doen we dus verschillende stappen, maar niet alle stappen hoeven worden doorlopen; bovengenoemde voorbeelden laten zien dat beleidsgeschiedenis ook zeer zinvol kan zijn als die zich concentreert op één van de aspecten van beleid. En niet voor alle stappen is het intensieve en indringende onderzoek noodzakelijk dat we zo goed kennen van de parlementaire enquêtes.

Het gaat me in mijn pleidooi voor historische beleidsevaluatie, of beleidsanalyse, bepaald niet alleen om sociaal-economisch beleid. Ook een historische analyse van beleid waar als het ware geen geld aan te pas is gekomen, verdient ruime aandacht. Ook hier vinden we reeds de nodige nuttige studies, bijvoorbeeld naar het buitenlandse beleid van Nederland. Interessant is bijvoorbeeld de studie van Remco van Diepen naar de Nederlandse Volkenbondpolitiek in het interbellum. Hierin komt de relatie tussen politieke cultuur en buitenlandse beleid nog niet echt uit de verf, maar Van Diepen evalueert wel degelijk de effectiviteit van het Nederlandse buitenlandse beleid.¹¹ Gert Oostindie en Inge Klinkers analyseerden het naoorlogse Nederlandse koloniale beleid (dat uiteindelijk wel veel geld heeft gekost), met een sterke nadruk op de politiek-institutionele kant maar ook met veel aandacht voor de culturele en internationale context van het Nederlandse beleid ten aanzien van de kolonies in de West.¹²

Fraaie voorbeelden van de wijze waarop in Nederland beleid tot stand komt, zijn te vinden in de boeken over ethische kwesties als de abortuswetgeving en de praktijk van de euthanasie. Voor de euthanasie beschikken we over de studie van James Kennedy en het Groningse proefschrift van Heleen Weyers.¹³ Beide studies geven gezamenlijk mooi weer hoezeer beleid het resultaat kan zijn van een combinatie van gegroeide maatschappelijke praktijk, jurisprudentie en politiek klimaat. In beide studies komt de politieke cultuur er wat bekaaid vanaf, maar daar staat weer tegenover dat vooral Weyers laat zien hoezeer het euthanasiebeleid in Nederland vorm kreeg door het optreden van het openbaar ministerie. Wetgeving was niet meer dan een vrijwel overbodige canonisering van de bestaande praktijk, van overheidsbeleid dat niet door regering en parlement, maar door rechtelijke macht en medische stand werd vormgegeven in de casuïstiek en jurisprudentie van euthanasiegevallen.

Wat is nu een mogelijke agenda voor beleidshistorisch onderzoek? Er zou snel een goede beleidshistorische studie moeten komen naar de totstandkoming van de verzorgings-

staat. En dan niet vanuit een normatief eenentwintigste-eeuws uitgangspunt over de wenselijkheid van deregulering en privatisering. Ik bepleit onderzoek waarin de toenmalige ideeën over de plaats van de mens in de maatschappij, ideeën zoals die leefden in de politiek maar ook in de wetenschap en bijvoorbeeld het maatschappelijk werk, worden gerelateerd aan ideeën over ordening van de maatschappij, van de economie, maar ook van de sociale verhoudingen. Vervolgens gaat het mij om de neerslag daarvan in sociale wetgeving. Nadrukkelijk moeten het politieke klimaat en de biografieën van de hoofdrolspelers daarbij worden betrokken, terwijl ook veel sterker dan tot nu toe is gebeurd, gekeken moet worden naar de internationale context waarin de Nederlandse verzorgingsstaat tot stand kwam.

Wat voorts ontbreekt zijn omvattende studies naar het onderwijsbeleid, vanaf het einde van de achttiende eeuw tot heden. De besluitvorming over de Mammoetwet passeerde de revue al. En wat te denken bijvoorbeeld van een studie over het beleid ten aanzien van het hoger onderwijs. In de prachtige studie *Academische illusies* van Klaas van Berkel komt scherp naar voren hoezeer de Rijksuniversiteit Groningen in de jaren dertig gebukt ging onder het schijnbaar willekeurige beleid van het ministerie van Onderwijs, dat naar believen besloot om hele faculteiten op te heffen, om dat vervolgens toch maar weer niet te doen.¹⁴ De gezondheidszorg, de dekolonisatie van Indië, allemaal belangrijke kwesties waarover het nodige is geschreven, maar nog niet vanuit een beleidshistorisch perspectief.

De lijst is bijna tot in het oneindige uit te breiden. Binnen het werkterrein van elk ministerie liggen de onderwerpen voor het oprapen. En natuurlijk heeft historische beleidsanalyse niet alleen een wetenschappelijk belang, want in laatste instantie draait zij om de belangrijkste vraag in de politiek: wat doet de overheid met onze belastingcenten.

Noten

¹ Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* ('s Gravenhage 1992).

² Zie voor een bespreking Doeko Bosscher, 'Verlichting, Verzuiling, Vorst en Vaderland . Nieuw licht op Nederland in de afgelopen tweehonderd jaar', *Academische Boekengids* (2006) nr. 56, 11-12.

³ Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004) 22.

⁴ Peter van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk. 1813-1840* (Nijmegen 2005).

⁵ Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003); Christianne Smit, *Omwille der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland* (Amsterdam 2002); Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap en sociale politiek (1870-1918)* (Amsterdam 2003).

⁶ J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis (red.), *Actuele politieke problemen* (Amsterdam 1994) 21.

⁷ Een handzaam overzicht biedt Edwin Woerdman, *Politiek en politicologie* (Groningen 1999).

⁸ *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV). Verslag van de Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme (RSV). Dl. 2. Opkomst en ondergang van Rijn-Schelde-Verolme 1977-1983* ('s Gravenhage 1984) 456.

⁹ Zie hiervoor in extenso Willem de Vries, *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland (de Ongevallenwet 1901)* (Deventer 1970).

¹⁰ Zelfs is dit hard te maken voor Thorbeckes gezondheidswetten uit 1865, zie E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991) 230-241.

¹¹ Remco van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999).

¹² Gert Oostindie en Inge Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000*, 3 dln. (Amsterdam 2001).

¹³ James Kennedy, *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland* (Amsterdam 2002); Heleen Weyers, *Euthanasie: het proces van rechtsverandering* (dissertatie Groningen 2002; Amsterdam 2004).

¹⁴ Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005).

De missie van het Kossmann Instituut

Het Kossmann Instituut, in oorsprong een groep aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden onderzoekers op het terrein van ‘de geschiedenis van politiek’, heeft als dragend idee: het nut en de noodzaak dat historici (en vertegenwoordigers van disciplines die de geschiedwetenschap kunnen aanvullen) de politiek en de politieke cultuur, van de vroegste oudheid tot de dag van vandaag, met een onderzoekend, kritisch oog bezien.

In de stem van Ernst Kossmann (31 januari 1922 – 8 november 2003), hoogleraar geschiedenis in Groningen, klonk de aangrijpende politieke geschiedenis van de twintigste eeuw door. Hij zocht naar de essentie van politiek en naar de kern van de cultuur waarbinnen politiek tot ontwikkeling, tot haar recht en tot bloei komt. Het was voor ons Instituut een logische keus zijn naam aan ons streven te verbinden.

Wat het Kossmann Instituut beoogt is het creëren van een kader dat wetenschappers die politiek relevant achten, voor hun historisch werk bijeenbrengt en met elkaar van gedachten laat wisselen. Daar mag het echter niet bij blijven. Het – al dan niet gezamenlijk – publiceren is een vanzelfsprekend nevendoel. Tevens vormen wij een forum voor discussies over historische thema’s die aan ‘politiek’ raken.

Het Kossmann Instituut beperkt zich niet tot de Nederlandse geschiedenis. De binnen het Instituut aanwezige deskundigheid op internationaal terrein (de politieke cultuur in andere landen, de wederzijdse beïnvloeding, de internationale betrekkingen en de internationale politiek), opent een aantrekkelijk perspectief op het internationaliseren van de omgang met ‘de geschiedenis van politiek’.

Er is bewust voor een ruime definitie gekozen: niet ‘politieke geschiedenis’, maar ‘geschiedenis van politiek’. De eerste gaat in de richting van het accentueren van een bepaalde vorm van historisch onderzoek op een beperkt terrein, de tweede wil meteen al in haar omschrijvingen benadrukken, niet zozeer dat alles politiek is, als wel dat politiek (bijna) overal is. Parlementaire en politieke geschiedenis is binnen dat grotere geheel van eminent belang.

De geschiedenis van politiek dekt de ervaringen die mensen brengen tot politieke stemmingen en tot het maken van, uiteindelijk, politieke keuzes. Ook tracht zij een beschrijving te geven van de veelvormigheid en de reikwijdte van heel het publieke domein, meer in het bijzonder het (openbaar) bestuur. In een grotere mate dan de ‘politieke geschiedenis’ lijkt te erkennen, zijn de relaties tussen mensen onderling en tussen mensen en instituties mede bepaald door (vaak cultureel belaste) machtsverhoudingen. Het zijn deze aspecten van het verleden die ‘de geschiedenis van politiek’ meer naar voren probeert te halen.

Voor ons staat het maatschappelijk nut, de maatschappelijke ‘relevantie’ van geschiedschrijving buiten kijf. Ook al is het vaak niet goed mogelijk de les die te leren valt heel precies te omschrijven, alleen al doordat de geschiedenis zich nooit in dezelfde vorm herhaalt, geeft de vorm van macht over het verleden die het bestuderen van geschiedenis verschafft, ons een middel in handen om op een hoger niveau van reflectie met heden en toekomst om te gaan.

In de praktijk brengt het Kossmann Instituut zijn missie tot uitdrukking in de activiteiten van kleinere werkverbanden, die deelterreinen onder handen nemen en als uitvloeisel van de ideeënvorming onder meer projecten voor subsidiëring uit verscheidene geldstromen aandragen. Het bestuur van het Kossmann Instituut zal zich vooral toeleggen op het voortdurend stimuleren van activiteit en daarnaast waar nodig de vertegenwoordiging naar buiten op zich nemen.

Het Instituut bouwt voort op onderzoek dat (met name in Groningen) is gedaan en op bewezen expertise. Vanwege de achtergrond van het Kossmann Instituut mag worden verwacht dat de bijzondere aandacht voor (de context van) politieke theorie, voor de reflectie op het wezen van politiek, voor 'representatie', voor de politieke partij en voor gendervraagstukken, die typisch was (is) voor Groningen, ook in toekomstige activiteiten naar voren komt.

Het spreekt vanzelf dat het Kossmann Instituut bij het aanwijzen van interessante terreinen van toekomstig onderzoek niet slechts moet meedrijven met de tijdgeest. Dat de huidige tijdgeest op een specifieke manier naar politiek kijkt is wel aanleiding om kritisch na te gaan welke accenten vroeger in historisch onderzoek zijn gelegd, en na gedegen reflectie eventueel nieuwe aan te brengen.

Groningen, december 2005

Ernst Kossmann (31 januari 1922 – 8 november 2003)

Frank Ankersmit

Ernst Heinrich Kossmann, de naamgever van het Kossmann Instituut, was hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Groningen van 1966 tot 1987. Hij overleed op 8 november 2003. Deze levensschets verscheen eerder in *Levensberichten en herdenkingen 2005. Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen* (Amsterdam 2005) 66-76.

Stamvader van het geslacht Kossmann was Heinrich Kossmann, die leefde van 1813 tot 1898.¹ Hij huwde in 1845 Mathilde Moritz, die nauw verwant was aan de vroeg-romantische dichter Jakob Michael Reinhold Lenz (1751–1792). Wellicht verklaart deze *liaison* waarom de latere telgen van dit geslacht zich steeds zo zeer aangetrokken voelden tot de wereld van de kunst en de letteren. Heinrich Kossmann maakte in het Rusland van het midden van de negentiende eeuw een fraaie carrière en bracht het tot leraar van de kinderen van grootvorstin Helene, een schoonzuster van Tsaar Nicolaas I. Zijn jongste zoon, Ernst Kossmanns grootvader, verliet in 1885 Duitsland voor Nederland en was onder meer leraar Duits van Koningin Wilhemina, lector in Leiden en korte tijd hoogleraar in Gent. Kossmanns vader ten slotte, F.K.H. Kossmann, studeerde Nederlands in Leiden en betoonde zich, naast zijn directeurschap van de Rotterdamse Gemeentebibliotheek, een vruchtbaar filoloog en begaafd musicus. Uit diens huwelijk met Doortje Touw werden drie kinderen geboren, de op 31 januari 1922 geboren tweeling Alfred en Ernst en de twee jaar jongere Bernhard. Bernhard koos voor de muziek, Alfred werd een van de meest fijnzinnige Nederlandse romanciers uit de tweede helft van de afgelopen eeuw, en Ernst de historicus die hier herdacht wordt.

Wie opgroeit in een dergelijke familie, is uiteraard voorbestemd voor een toekomst in de letteren. Kossmann koos hier dan ook voor. Hij besloot om na zijn eindexamen gymnasium in 1941 in Leiden Nederlands te studeren. Maar de oorlog en de sluiting van de Leidse universiteit verhinderden dit. Erger nog, in februari 1943 werd hij door de Duitsers opgepakt als represaillemaatregel voor een verzetsdaad. Hij werd als dwangarbeider naar Duitsland gestuurd en zou daar tot het einde van de oorlog blijven. Kossmanns terugblik op deze periode was ontspannen en zonder anti-Duitse wrokgevoelens. Desalniettemin zijn de oorlogservaringen niet zonder consequenties gebleven. Want na terugkeer in Nederland in april 1945 verkoos hij de geschiedenis boven de letterkunde – vooral omdat de geschiedenis een directer contact met de werkelijkheid biedt dan de filologie. Zoals hij het zelf vele jaren later formuleerde: ‘tijdens de oorlog had ik geleerd dat de wereld onbegrijpelijk is als men niet ook de harde werkelijkheid van de politiek bestudeert, en dat sprak voor mij, die uit een apolitek milieu stamde, bepaald niet vanzelf’.² Het verbaast daarom niet dat de politiek altijd centraal zou blijven staan in Kossmanns blik op het verleden.

Kossmann studeerde in Leiden af bij Th.J.G. Locher. Hij schreef voor Locher een verrassende doctoraalscriptie over de kring van de doctrinaire liberalen rond Pierre Paul Royer-Collard en François Guizot.³ Kossmann toonde hoezeer deze liberalen er in slaagden om praktische zin te paren aan historisch besef en theoretische diepgang, en hij kwam daarbij tot conclusies die sterk lijken op wat Pierre Rosanvallon een veertigtal jaar later zou beweren. Veel van Kossmanns latere fascinatie voor de interactie tussen politiek denken en politieke realiteit is in de scriptie al aanwezig.

Locher herkende Kossmanns uitzonderlijke talent en slaagde erin om de middelen te vinden voor een verblijf in Parijs. De bedoeling was om daar onderzoek te doen voor een proefschrift. Onderwerp was de Fronde, een merkwaardig *spectacle coupé* van min of meer op zichzelf staande onlusten in de beginjaren van de regering van Lodewijk XIV. Het proefschrift met als titel *La Fronde* kwam in drie jaar tot stand en werd in 1954 in Leiden verdedigd.⁴ Ook hier kwam Kossmann tot conclusies die de tand des tijds doorstaan hebben. Een van de beste hedendaagse kenners van de Franse zeventiende eeuw, Pierre Goubert, roemde het in 1990 als *neuf, percutant, frôlant par endroits une sorte de génie*. Kossmann concentreert zich in dit boek vooral op het zeer omvangrijke corpus aan politieke pamfletten die de Fronde genereerde (de zogenaamde ‘Mazarinades’). Op basis van de bestudering daarvan verdedigt hij in de dissertatie de stelling dat de Fronde in geen enkel opzicht erin slaagde politiek creatief te zijn en dat zij daarom ook geen sporen in de Franse geschiedenis heeft nagelaten. Desondanks, zo meent hij, biedt de Fronde ons *le curieux spectacle d'une vivisection* (260), in de zin dat zij nauwkeurig articuleerde vanuit welke achtergrond alle geledingen van de Franse samenleving (koningschap, adel, parlementen, en burgerij) de nieuwe politieke realiteit van het prille absolutisme betraden. En dat alles wordt uiteengezet met de kracht en trefzekerheid die zo bepalend zouden blijken voor Kossmanns gehele historische oeuvre.

Een aanstelling in Leiden kwam evenwel niet tot stand. Maar een onverwacht alternatief bood zich in 1957 aan in de vorm van een *readership* voor vijf jaar in de Nederlandse geschiedenis aan het University College in Londen. In 1962 zou dit *readership* omgezet worden in een gewoon hoogleraarschap. Vooral dankzij de inspanningen van de invloedrijke Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl (die als eerste deze post bekleedde) bleek dit alternatief wel realiseerbaar. Kossmann reorganiseerde energiek het studieprogramma en hij wist op deze manier de belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis in Engeland te stimuleren en de basis te leggen voor een zeer vruchtbare, tot de huidige dag bloeiende samenwerking tussen Engelse en Nederlandse historici. Deze resulteerde in een reeks conferenties, waarvan de voordrachten werden uitgegeven in een serie getiteld *Britain and the Netherlands*. Dit alles was mede mogelijk dankzij de voorbehoudloze steun van zijn vrouw, Johanna Putto, met wie hij in 1950 getrouwd was. Evenals Ernst studeerde zij geschiedenis en zij promoveerde een jaar na hem als mediëviste. De Nederlandse geschiedbeoefening heeft aan dit huwelijk zeer veel te danken. De samenwerking van beide echtelieden op het terrein van de geschiedenis nam een aanvang met hun jaarlijkse overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving in de *Revue du Nord* en vond vele jaren later haar bekroning in een kort, door hen tezamen geschreven aperçu van de Nederlandse geschiedenis, dat in vele talen vertaald werd.⁵ Uit het huwelijk werden drie kinderen geboren: Frederik (die slechts 45 jaar zou worden en in mei 2004 overleed), Ernestine en Maarten.

In 1966 volgde de benoeming in Groningen tot hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen. Kossmanns Groningse hoogleraarschap is uitzonderlijk vruchtbaar en succesvol geweest. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij in Groningen 22 maal als promotor optrad en dat dertien van zijn promovendi zelf weer hoogleraar werden. Het blijkt ook uit de magistrale hoorcolleges die hij gaf en die het historisch besef hebben gevormd van generaties studenten. Het blijkt evenzeer uit de wijze waarop hij tot op de dag van vandaag het profiel van de Groningse geschiedopleiding bepaalde: dat betreft dan met name zijn arbeid op het terrein van de geschiedenis van de politieke theorie. En het blijkt niet minder uit zijn presentie op landelijk niveau. Hij droeg bij aan de geboorte in 1970 van de *Bijdragen en*

Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden uit twee andere tijdschriften en was daar vier jaren redacteur van, hij was voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap, sprak op talloze conferenties, hield in 1980 de Huizinga-rede in Leiden, hij schreef geregeld in kranten en was prominent aanwezig in het publieke debat, hij hield feestelijke voordrachten waarbij hij tot zevenmaal toe een koning of koningin onder zijn gehoor had en ontving zowel in Nederland als daarbuiten talloze eerbewijzen, penningen, prijzen en decoraties voor zijn uitzonderlijke verdiensten. Naast het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen sinds 1973 was hij lid van de Belgische Koninklijke Academie voor Wetenschappen, lid van de *Academia Europaea*, *Fellow* en *Corresponding Member* van de *Royal Historical Society* te Londen; hij ontving in 1980 de Thorbeckepenning, in 1981 in Münster de Joost van den Vondelpreis van de *Stiftung FvS (Freiherr-vom-Stein)* en de Prijs voor Meesterschap van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, in 1981 werd hij onderscheiden als Officier in de Kroonorde (België) en in 1985 als Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij was, in een woord, zowel nationaal als internationaal het gezicht van de Nederlandse geschiedbeoefening en werd ook algemeen als zodanig gezien. Dat hem dit alles tot tevredenheid stemde – wie zou het verbazen?

Nodig had hij die eerbewijzen overigens niet, want hij leefde altijd in een volkomen harmonie met zichzelf en hij was vrij van twijfel, tobberij of zelfkwelling. Wellicht ligt hier ook een deel van het geheim van zijn zo uitzonderlijke persoonlijkheid. Hij bezat een vanzelfsprekend overwicht in het contact met zijn medemensen; een overwicht dat hij overigens altijd met charme en elegantie wist vorm te geven en dat ongetwijfeld zijn basis had in die zo frappante harmonie van alle snaren van zijn persoonlijkheid. Ik heb hem altijd gekend als een opgewekt en gelukkig man. Zelfs toen in zijn laatste jaren zijn gezichtsvermogen sterk afnam en het lezen haast onmogelijk werd – voor een alfageleerde toch een verschrikkelijk lot – zelfs toen leed zijn stemming daar niet merkbaar onder.

Zijn bekendheid bij het grote publiek dankte Kossmann aan zijn *De Lage Landen* van 1976.⁶ In 1978 verscheen een Engelse editie⁷ en in 1986 in het Nederlands een uitgebreide tweedelige versie. Dit boek biedt een geschiedenis van Nederland en België sinds 1780 en is ongetwijfeld Kossmanns meest ambitieuze en omvangrijke historische studie. Geyl had rond 1960 de Oxford University Press voor dit project gewonnen en op een behandeling van Nederland en België geïnsisteerd in overeenstemming met zijn zogenaamde groot-Nederlandse gedachte. Dat wil zeggen het idee dat de scheiding tussen Nederland en België een betreurenswaardig ongeval is in de geschiedenis van die twee landen en dat de historicus dat in zijn beschrijving van de geschiedenis van beide landen ook duidelijk moet maken. Kossmann kon Geyls treurnis over die scheiding niet delen, maar wist desondanks binnen deze opzet dingen te doen die met Geyls conceptie nooit mogelijk waren geweest. Hij beschouwde de geschiedenis van beide landen als ‘eender en anders’, zoals hij het later uit zou drukken, en slaagde er in om door een vergelijking van de geschiedenis van die twee landen zaken op het spoor te komen die onzichtbaar blijven voor wie die nationale geschiedenissen slechts apart beziet. Of het nu ging om de vestiging van het liberalisme, het ontstaan van confessionele partijen, de vrijheid van onderwijs of de houding ten opzichte van buitenlandse dreigingen, steeds was er een verrassende parallellie en liet de geschiedenis van beide landen ‘zich beschrijven als die van een twee-eiige tweeling’.⁸

Op deze manier slaagde Kossmann erin om de oude opzet van Geyl in nieuwe en vruchtbaarder banen te leiden. Het boek is nog steeds de meest gezaghebbende interpreta-

tie van de Nederlands-Belgische geschiedenis sinds 1780; het werd tot voor kort als handboek aan de meeste Nederlandse universiteiten gebruikt en was de inspiratiebron van veel historisch onderzoek. Ook in België onderkende men het grote belang van dit werk: een in 1982 door de Universiteit Leuven verleend eredoctoraat bewijst het. Toch ligt Kossmanns echte betekenis voor de geschiedschrijving elders, namelijk op het vlak van de politieke theorie, dat wil zeggen in het onderzoek naar de geschiedenis van het politieke denken. Kossmanns belang voor deze discipline ligt daarin dat hij geen enkele lucht liet tussen de politieke werkelijkheid en de bewustwording daarvan in de tijd zelf. Zeker had hij open oog voor de abstractie, maar dan toch alleen voor zover die gevoed werd door de meest concrete politieke noden van de dag. Dat alles klinkt makkelijker dan het is. Dat blijkt al wel daaruit dat de Cambridge-historicus Quentin Skinner – op dit moment internationaal de meest invloedrijke historicus van de politieke theorie – zich in weloverwogen en invloedrijke theoretische verhandelingen wel precies hetzelfde ten doel stelde, maar er in de praktijk van zijn geschiedschrijving toch niet in slaagde om dat doel te realiseren.

Wanneer Kossmann kon slagen waar Skinner faalde, dan heeft dat ook zeker veel te maken met een bepaalde eigenaardigheid van het politieke denken in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederland. De Republiek was een wonderlijk curiosum binnen het geheel van de toenmalige Europese staten en men kon haar daarom alleen van een adequate theoretische rechtvaardiging voorzien wanneer men de relevante politieke feiten onbevooroordeeld onder ogen zag. In andere Europese landen nam het conflict tussen politieke werkelijkheid en politieke theorie zelden zulke dramatische vormen aan als in de Republiek; de worsteling met een weerbarstige politieke werkelijkheid had elders daarom zelden de urgentie die zij hier had.

Hoezeer dit zowel de politieke werkelijkheid als het politieke denken van de Republiek bepaalde, heeft Kossmann nergens fraaier aangetoond dan in de uitvoerige inleiding die hij schreef bij de uitgave van een reeks teksten waarmee men tussen 1565 en 1588 de opstand tegen Spanje trachtte te legitimeren.⁹ Deze uit 1974 daterende inleiding is werkelijk een *tour de force*; niet alleen behoort zij tot het beste dat hij ooit schreef, maar ook komen alle draden in zijn denken over de politieke theorie in deze inleiding tezamen. Zij biedt daarom de beste introductie tot zijn gehele oeuvre. Kossmann begint hier met een observatie over de aard van de ‘Opstand’ tegen Spanje. Zij was niet een strijd om een welomschreven en door allen aanvaard doel te realiseren. De ‘Opstand’ was veeleer een onoverzichtelijke reeks van politieke en militaire schermutselingen, waarin men van beide zijden steeds handelde naar bevind van zaken en zonder een duidelijk lange-termijn doel. Pas langzamerhand realiseerde men zich dat de breuk met Philips II onvermijdelijk was en dat men in feite bezig was met het stichten van een nieuwe staat. De ‘Opstand’ was daarom evenzeer een *spectacle coupé* zoals de Fronde dat in de zeventiende eeuw zou zijn. Zeker mag men in Kossmanns inzicht in deze eigenaardigheid van Opstand en Fronde een grondtoon van zijn historisch besef beluisteren: hij beklemtoont graag en vaak hoezeer de historische actoren in het verleden werden meegevoerd door een historische stroom waarvan zij de richting en betekenis niet bevroeden. Dat is de ironie die hij zo vaak op cruciale momenten in het verleden ontwaarde en die de kleur van heel zijn oeuvre in belangrijke mate bepaalt.

Hoezeer de opstandelingen ook in het duister tastten over de ware betekenis van hun handelen, zij waren zich desondanks steeds pijnlijk bewust van het ongehoorde van hun verzet tegen het ook in hun eigen ogen legale koninklijke gezag. Steeds probeerden zij daarom een theoretische rechtvaardiging te geven aan dat verzet. En juist omdat men geen

duidelijk lange-termijn doel voor ogen had, varieerde die theoretische rechtvaardiging voortdurend met de aard van de omstandigheden waarin men zich bevond. Bovenal, er was ook geen politiek centrum waar een dergelijk lange-termijn doel uitgedacht zou kunnen worden. Kossmann beklemtoont in dit verband dat het verzet tegen Philips II en diens religieuze politiek zijn basis had in de stedelijke en provinciale oligarchieën en niet in een of ander politiek centrum dat kon pretenderen te functioneren als alternatief voor het koninklijk gezag. En dat zou twee verreikende gevolgen hebben. In de eerste plaats, anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk waar de soevereine koning besliste over religievrijheid, zag men hier in de constitutionalistische praktijk¹⁰ eerder een garantie voor religievrijheid dan in speculaties over aard en reikwijdte van politieke soevereiniteit.¹¹ En in de tweede plaats, over religievrijheid en tolerantie dacht men nu eerder in termen van wat prudent en praktisch haalbaar was dan in termen van een abstracte theorie.¹² Zo kon zich een eeuw later nog de absurde situatie voordoen dat rond 1696 naar Nederland gevluchte Hugenoten als Bayle en Basnage in Nederland een debat opzetten over de Nederlandse tolerantiepolitiek, terwijl geen Nederlands auteur zich geroepen voelde om daaraan deel te nemen.¹³

Kossmanns belangrijkste publicatie op het terrein van de politieke theorie is evenwel zijn uit 1960 daterende *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*. Dit was een geheel nieuw en voor hem nooit eerder onderzocht terrein (afgezien van enkele oudere studies van De Vrankrijker en Geurtsen). Hij bestudeerde in dit boek de arbeid van vijftien politieke theoretici vanaf Hugo de Groot tot en met Ulrich Huber en hij periodiseerde die in drie fasen. In de eerste, traditionalistische fase streefde men naar een synthese van monarchisme en een Aristotelisch constitutionalisme. Maar de spanning tussen deze polen bleek te groot en in een tweede fase oriënteerde men zich daarom op Descartes en vooral op het absolutisme van Hobbes om aan die spanning te ontsnappen. Dit resulteerde in de arbeid van de gebroeders De la Court en die van Spinoza. De constructies van de De la Courts en Spinoza waren evenwel abstract en zochten niet een verklaring en rechtvaardiging te bieden van het Nederlandse staatsbestel. Als zodanig slaagden zij er niet in om de brug tussen theorie en realiteit te slaan waaraan men hier steeds zozeer behoefte had. Dat lukte eerst in de derde fase, die Kossmann aanduidt als de fase van de *politica novantiqua* en die hij toelicht aan de hand van Willem van der Muelen (1659–1739) en, vooral, de Franeker hoogleraar Ulrich Huber (1636–1694). Twee stappen in Hubers betoog vereisen hier de aandacht. In de eerste plaats onderscheidde Huber strikt tussen *politica* en staatsrecht, dat wil zeggen tussen de leer van het politieke handelen enerzijds en het denken over de constitutie van de staat anderzijds. Door aan die laatste een aparte plaats toe te kennen, kon Huber recht doen aan de bestaande constitutionele realiteit en aldus het tekort corrigeren van de De la Courts en van Spinoza. In de tweede plaats wist Huber absolutisme en monarchisme van elkaar te ontkoppelen en dat gaf hem de ruimte om een ‘absolute’ democratie te legitimeren. Ten slotte, zonder Hubers beide stappen kan men het pad naar de moderne democratische staat niet inslaan – en dat mag voldoende bewijs zijn voor het grote belang van Hubers politieke theorie. Kossmann bracht daarom in dit boek niet alleen als eerste de zeventiende-eeuwse Nederlandse politieke theorie in kaart, maar ook toonde hij hoezeer die de onmisbare *trait d’union* geweest is tussen de Aristotelische traditie en moderne staatstheorieën. Het werk van latere auteurs, zoals Wansink, Eco Haitsma Mulier, de Rotterdamse Hans Blom, Theo Veen of Martin van Gelderen, was zonder Kossmann pioniersarbeid ondenkbaar geweest.

Het voorgaande suggereert reeds hoezeer het zwaartepunt van Kossmanns historisch

oeuvre altijd in de Nieuwe Tijd gelegen heeft, al was het zijn taak om in Groningen de Nieuwste Geschiedenis te behandelen. Het verbaast daarom niet dat Kossmann oog had voor hoe het politieke denken van voor 1800 ook zijn sporen naliet in een recenter verleden. Illustratief is in dit verband zijn theorie over de aard van het conservatisme en over die in de laatste decennia zoveel besproken oppositie tussen conservatisme en progressiviteit. Uitgangspunt is voor hem daarbij de parallelle tussen enerzijds de begrippen conservatisme en progressiviteit en, anderzijds, het begrippenpaar constitutionalisme en voluntarisme. In zijn Huizinga-lezing van 1980 betoogt Kossmann dat het conservatisme een reprise is van het constitutionalisme (dat hierboven reeds ter sprake kwam) en van een daaraan ten grondslag liggende *Weltanschauung*.¹⁴ Anderzijds hebben theorieën over soevereiniteit of vorstelijk absolutisme en het hedendaagse progressivisme een gemeenschappelijke noemer in het voluntarisme, dat wil zeggen in het vertrouwen dat wij de maatschappelijke werkelijkheid aan onze soevereine wil kunnen onderwerpen.

Kossmann was zich steeds bewust van de beperkingen van dergelijke schematismes in de geschiedbeoefening. Hij realiseerde zich hoezeer het verleden zich steeds aan onze conceptuele kaders onttrekt en hoe vaak de geschiedenis verbindt wat op het eerste gezicht niet te verbinden lijkt. Een zeer verrassende illustratie daarvan is zijn Groningse inaugurele rede uit 1966, waarin hij op basis van de lectuur van het oeuvre van Elie Luzac (1721–1796) de even vruchtbare als paradoxale notie introduceerde van het ‘verlichte conservatisme’. Het bleek mogelijk om de denk- en redeneerstijl van de Verlichting aan te wenden voor conservatieve doeleinden en daarin lag wellicht de oorspronkelijke bijdrage van ons land aan de achttiende-eeuwse Europese beschaving. Maar ook het omgekeerde bleek mogelijk. In een subtiele en nauwkeurig afgewogen vergelijking tussen Thorbecke en de Duitse historicus Ranke stelt Kossmann zich de vraag welke de politieke implicaties zijn van het historisme. Veelal is men van mening dat het historisme tot conservatisme geneigd is, omdat het alles tot zijn historische wortels tracht te herleiden. Zo is het inderdaad bij Ranke. Maar niet bij Thorbecke, aldus Kossmann. Thorbecke vertaalde het historicistisch besef van de dynamiek van de geschiedenis in een ontvankelijkheid voor de eisen die de toekomst stelt. Aldus kon Thorbeckes aanvankelijke conservatisme zich transformeren in zijn toelg om de staat te hervormen. Conservatisme ontplooidde zich hier in de grootste politieke creativiteit.

Kossmanns oeuvre is omvangrijk, erudiet, scherpzinnig, geestig en geschreven in een superieure stijl. Het oeuvre is origineel, nooit door toevallige modes ingegeven en opende talloze vergezichten die nog op nadere exploratie wachten. Zijn dood is daarom geen afscheid maar veeleer een aanmaning om zijn werk opnieuw ter hand te nemen. Hij schreef niet alleen voor zijn eigen generatie, maar ook voor die van de toekomst. En dat kan men van slechts heel weinigen zeggen.

Noten

¹ Zie voor de geschiedenis van de familie Kossmann: E.H. Kossmann, *Familiearchief. Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf* (Amsterdam 1998).

² E.H. Kossmann, ‘Zelfportret als historicus’, *Ons Erfdeel* XXXIX (1996) 519.

³ E.H. Kossmann, De doctrinairers tijdens de Restauratie, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis* (Amsterdam 1987) 255-306.

⁴ E.H. Kossmann, *La Fronde* (Leiden 1954).

⁵ E. H. Kossmann en J.A. Kossmann-Putto, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden* (Rekkem 1987).

⁶ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve Eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1976);

E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Twee eeuwen Nederland en België* (2 dln) (Amsterdam 1986).

⁷ E.H. Kossmann, *The Low Countries* (Oxford 1978).

⁸ E.H. Kossmann, 'Eender en anders', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 386.

⁹ E.H. Kossmann, 'Introduction', in E.H. Kossmann en A.F. Mellink, *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (Cambridge 1974) 1-50.

¹⁰ Vandaar Kossmanns belangstelling voor Johannes Althusius' *Politica methodice digesta* van 1603. Zie daartoe het uit 1958 daterende opstel E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis* (Amsterdam 1987) 93-111.

¹¹ In de onderhandelingen met François van Anjou in 1580 veinsden de Staten zelfs heel het begrip souvereiniteit niet te kennen. Zie Kossmann, 'Introduction'; 33.

¹² Zie ook E.H. Kossmann, 'Tolerantie vroeger en nu', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis* (Amsterdam 1987) 45-59.

¹³ E.H. Kossmann, 'Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek', in id., *Vergankelijkheid en Continuïteit* (Amsterdam 1995) 63-87.

¹⁴ E.H. Kossmann, 'Over conservatisme', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis* (Amsterdam 1987) 22, 23.

Auteurs

Frank Ankersmit is hoogleraar theoretische en intellectuele geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde over geschiedfilosofie en over historische, culturele en politieke representatie. Hij schreef onder andere *Aesthetic politics. Political philosophy beyond fact and value* (Stanford 1996), *Political representation* (Stanford 2002) en *De sublieme historische ervaring* (Groningen 2006), redigeerde met Henk te Velde *Trust: cement of democracy* (Leuven 2004) en bezorgde met Wessel Krul *Geschiedenis is als een olifant. Een keuze uit het werk van E.H. Kossmann* (Amsterdam 2005).

Doeko Bosscher is hoogleraar eigentijdse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en voorzitter van het Kossmann Instituut. Hij publiceerde onder andere over partijcultuur, verzuiling en Amerikaanse geschiedenis. Recentelijk verschenen onder andere ‘Over “Bloody Sunday” en “Good Friday”. Religieus geweld in Ulster’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118 (2005) 366-385; en ‘Good old pillarisation: an attempt at (re-)evaluation’, in: Frank R. Ankersmit en Henk te Velde ed., *Trust: cement of democracy?* (Leuven 2004) 89-108.

Janny de Jong is verbonden aan de sectie Nieuwste Geschiedenis van de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. Recente publicaties zijn ‘Negotiations in Bismarckian style: the debate on the Aceh war and its legitimacy, 1873-1874’, *Itinerario*, 29, nr. 2 (2005) 38-52, en ‘The principles of steam’: political transfer and transformation in Japan, 1868-89’, *European Review of History – Revue européenne d’Histoire*, 12 (2005) 269-290. Recente boeken: Henk Boels, Janny de Jong en C.A. Tamse, *Eer en fortuin. Leven in Nederland en Indië 1824-1900. Autobiografie van gouverneur-generaal James Loudon* (Amsterdam 2003) en Remieg Aerts, Janny de Jong, Henk te Velde ed., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002).

Joop W. Koopmans is universitair docent bij de Afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij houdt zich bezig met de vroegmoderne tijd, in het bijzonder de geschiedenis van politiek, pers en propaganda. Zijn jongste publicatie op dit terrein, over politiek in titelprenten van het nieuwsboek *Europische Mercurius*, is te vinden in de bundel *Selling and Rejecting Politics in Early Modern Europe*, die hij in 2006 samen met Martin Gosman redigeerde. Ter perse is de *Historical Dictionary of the Netherlands*, waarvan hij de tweede editie voorbereidde.

Ine Megens is verbonden aan de sectie Eigentijdse Geschiedenis van de opleiding Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Haar onderzoek richt zich op de ontwikkeling van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie in de jaren vijftig en zestig en de internationale samenwerking binnen de alliantie. Haar meest recente publicaties op dit gebied zijn: ‘Interdependence in principle and practice’, *Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung* (2006) 77; ‘The December 1973 declaration on European identity as the result of team spirit among European diplomats’, in: J. van der Harst ed., *Beyond the customs union: the European Community’s quest for completion, deepening and enlargement, 1969-1975* (Brussel: Bruylant, verschijnt in 2007).

Onno van Nijf is sinds 2000 hoogleraar Oude Geschiedenis te Groningen. Hij studeerde Klassiek Talen en Oude Geschiedenis in Leiden en Cambridge, en promoveerde in 1996 aan de Universiteit van Amsterdam op een studie naar *The Civic World of Professional Associations in the Roman East* (Amsterdam 1997), waarna aanstellingen volgden in Bristol, Cambridge en Amsterdam. Hij doet onderzoek naar aspecten van stadscultuur en geschiedenis van de Griekse steden in de Hellenistische en Romeinse periode en is (met R. Alston) de uitgever van de serie 'Studies on the Greek City after the Classical Age', die wordt gepubliceerd door het Institute of Classical Studies te Londen. Enkele recente publicaties: 'Les élites comme patrons des associations professionnelles dans l'Orient romain', in: M. Cebeillac-Gervasoni en L. Lamoine ed., *Les élites et leurs facettes. Les élites locales dans le monde hellénistique et romain* (Rome/Clermont-Ferrand 2003); 'Aristos Hellenôn: succès sportif et identité grecque dans la Grèce romaine', *Metis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, NS 3 (2005) 271-294.

Hans Renders is directeur van het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, alwaar hij is verbonden aan de masteropleiding Journalistiek. Hij schreef *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo* (Amsterdam 1998) en *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (Amsterdam 2004). Hij publiceerde *Gevaarlijk drukwerk. Een uitgeverij in oorlogstijd* (Amsterdam 2004), redigeerde *Het leven van een doodsbbericht. Necrologie en biografie* (Amsterdam 2005) en was mederedacteur van *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006).

Gerrit Voerman is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politiek Partijen (DNPP), verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde in 2001 op *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam 2001). Hij is redacteur van het Jaarboek van het DNPP, en publiceert onder andere over de geschiedenis, cultuur en organisatie van politieke partijen. Recentelijk verscheen 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 226-269. Hij redigeerde samen met Patrick van Schie *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries* (Berlijn 2006), en bereidt een geschiedenis van de Socialistische Partij voor.

Huib Wijfjes is mediahistoricus en verbonden aan de masteropleiding Journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is auteur van meerdere boeken en artikelen over (media)geschiedenis, politiek en journalistiek, waaronder meest recent: *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, organisatie en cultuur* (Amsterdam 2004). Momenteel werkt hij aan een meerjarig onderzoek naar de VARA, dat gaat uitmonden in een multimediale geschiedschrijving.

Dirk Jan Wolfram is als docent verbonden aan de sectie Nieuwste Geschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tevens programmaleider van het NWO-VIDI-programma 'Democracy, policy, knowledge. City government in transition, 1870-1940'. Hij publiceerde over verzuiling, de Zuiderzeewerken en geschiedenis van politiek. Hij schreef onder andere 'Town planning in the Netherlands and its administrative framework', in: *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte* 15 (2003) 199-218; *Vrij van*

wat neerdrukt en beklemt, Staat, gemeenschap en sociale politiek, 1870-1918 (Amsterdam 2003) en redigeerde samen met André Gerrits de bundel *Political democracy and ethnic diversity in modern European history* (Stanford 2005).